

Varujan Vosganian, Hviskingenes bok

Kapittel 7 og 8

Oversatt fra rumensk av Steinar Lone, MNO

Bokvennen forlag, Oslo, 2015

Sju

-- Ikke rør konene deres, sa Armen Garo. -- Og heller ikke barna.

De hadde samlet seg, en etter en, i redaksjonen til avisen *Djagadamard* i Konstantinopel, alle medlemmene av Spesialoppdraget. De var blitt omhyggelig utvalgt. Deretter var bare de i gruppa blitt igjen som tidligere hadde deltatt, enten på egenhånd eller i bakhold, i den slags aksjoner. «Jeg har ikke tillit til andre enn dem som alt har drept,» hadde Armen Garo bestemt. De fikk fotografier av dem som de måtte finne på gjemmestedene deres. Gjemmesteder som kunne være hvor som helst, fra Berlin og Roma til Sentral-Asias stepper. Talaat Paşa, innenriksministeren, med brede skuldre og tjukk hals, hadde kraftig kropp der hodet, med firkantet skjegg og kjever klare til å slite i stykker, snarere var en forlengelse av det kraftige brystet. Og nederst på fotografiet avslørte hendene, dobbelt så store som på en vanlig mann, aggressivitet. Ved siden av ham, spe og med fine konturer, var kona hans, i hvit kjole og hatt med kniplinger etter europeisk mote, så forskjellig fra pasjaens fess. Så var det Enver, liten, men høyere på grunn av støvlehelene. Høvent blick og tynne fingre som holdt fast i endene på mustasjen, stolt over snorene som viste at han var hærsjef, som hang i mengder ned fra skuldrene og dekket det smale brystet, de prøvde å skjule den beskjedne bakgrunnen som sønn av en mor som for å oppfostre ham hadde tatt et av de mest foraktede yrker i Riket, å vaske de døde. På et av fotografiene lå den tynne armen hans, besittende og likevel forsiktig, rundt den tynne midjen på kona hans, Nadjeh, prinsesse fra det keiserlige harem, altså datter av sultanen. Og på et annet fotografi anstrengte Enver, sønn av hun som vasket de døde og svigersønn av sultanen, å se hoven ut, med stive trekk mellom portrettene av sine helter, Napoleon og Fredrik den store. Djemal Paşa var en slags Lepidus i dette krigerske triumviratet. Med det alminnelige utseendet kunne han, hvis det ikke

hadde vært for at han bar epålettene som marineminister, helt blitt unngått å lagt merke til, selv om han anstrengte seg for å holde tritt med brutaliteten til Talaat og arrogansen til Enver. Så var det dr. Nazîm og Behaeddin Şakir, ideologene til Unions- og fremskrittspartiet, de som hadde hatt ideen om å frigi forbryterne i fengslene, som ble innrullert i væpnede avdelinger og hadde som oppdrag å overvåke konvoiene av armenere og slakte dem ned når det passet. Vi vet ikke hvor vakre, lubne og svarthårede konene deres var, men trekkene deres er ikke veldig synlige, for de eneste fotografiene som er bevart fra ungdomstida deres viser dem med ansikt dekket av slør der de gråter ved hodegjerdet til ektemennene som er lagt i kiste, etter at hevnergruppa har utført oppdraget. Og de andre, Djemal Azmi, prefekten i Trabizonda, Bahbud Khan Djivanşir... Armen Garo løftet fotografiene av Talaat og Enver, sammen med sine koner. De så på hver enkelt av dem: Solomon Tehlirian, Aram Yerkanian, Arşavir Şiraghian, Hraci Papazian, Misak Torlakian.

-- Ikke drep kvinnene, gjentok han. -- Og ikke barna deres.

For oss spiller det ingen rolle hvilken dato dette møtet ble holdt på.

Hviskingenes bok er ikke en historiebok, men en bok om bevissthetstilstander.

Derfor blir den gjennomskinnelig og sidene i den blir gjennomsiktede. Det er riktig at i *Hviskingenes bok* er det mange nøyaktige datoer som oppgir både dag, tid og sted. Pennen går for fort, men noen ganger bestemmer den seg for å vente på meg og på leseren, og da gir den flere detaljer, kanskje flere enn nødvendig. Hvert eneste ekstra ord bærer vitnesbyrd, men nettopp derfor forminsker det.

Slik at selv om vi skulle viske ut all oppramsing av år og all regnskap over dager fra den, vil *Hviskingenes bok* beholde all forståelse. Slike ting har alltid skjedd med mennesker overalt. Faktisk forblir *Hviskingenes bok* i sin kjerne den samme til alle tider, som en koral av Johann Sebastian Bach, som en trang dør menneskene går gjennom, mens de bøyer seg eller klemmer seg inntil hverandre.

-- Først av alt drepte de dikteren vår, sa Şavarş Misakian.

Avisens lokaler hadde som ved et mirakel unngått katastrofen. Forresten hadde det for alle armenere i hovedstaden, etter nedslaktingen som ble satt i gang 24. april 1915, da hundrevis av intellektuelle ble arrestert, og de fleste av dem drept, blitt sett på som et mirakel at ordren om deportasjon var blitt trukket tilbake. De skulle komme til å dele skjebne med de andre armenske samfunnene, bli jagd fra hjemmene sine og frarøvet alt de hadde, men med en enda verre utgang, for til

forskjell fra armenerne i Van, Sivas eller Adana, skulle de bli nødt til å krysse hele den anatoliske høysletta i konvoier fram til den syriske ørkenen, der de, hvis de ikke var blitt massakrert av troppene med bevæpnede forbrytere eller nomadiske bander, skulle dø av sult og kulde i områdene med improviserte telt, i ørkenen der den brennende heten om dagen og den strenge nattekulda delte ofrene likt mellom seg.

Det sentrale presseorganet til Den revolusjonære armenske føderasjonen var blitt forbudt i april 1915, da den het *Azadamard*, og var gjenoppstått i 1918 under nytt navn, som imidlertid minnet om det første, *Djagadamard*. Şavarş Misakian var på den tida sjefredaktør og hadde kommet tilbake for å gjenoppta stillingen. Han satt i et hjørne og var ikke med på Spesialoppdraget, men hadde en autoritet som Armen Garo og Şahan Natali hadde bruk for. En autoritet som ikke kom av skikkelsen hans, for med venstre skulder litt lavere og skjevt hode virket han ikke sterk. Skavankene hans preget de andre, for den minnet om motet han hadde motstått torturen med i militærfengselet der han var blitt satt inn i mars 1916 og der han noen måneder seinere rev seg løs fra torturistenes hender og kastet seg ut av vinduet og ned i gårdsrommet fra fjerde etasje. Han hadde overlevd de alvorlige skadene og ble satt fri 28. november 1918, samtidig som hovedstaden var blitt okkupert av allierte tropper, men kroppen hans, med knuste knokler, hadde tatt innover seg alle verdens skjevheter, og minnet alle om at han hadde frelst seg fra dødsangsten.

Fiendene deres visste at for å kunne tilintetgjøre dem som folk, måtte de snarest mulig drepe Dikteren deres. For et undertrykt og truet folk blir Dikteren til lederen. Daniel Varujan var blitt arrestert sammen med de andre intellektuelle den 24. april 1915. Han ble bundet til et tre og drept med steiner, deretter overlatt til nattas villdyr og ånder. Noen legender fortalte at han levde, og da det brant i Smyrna fortalte noen at de et øyeblikk hadde sett ansiktet hans i de brennende speilene. Det eneste vi med sikkerhet kan si om disse legendene om Daniel Varujans gjenoppstandelse er at selv om man vet stedet der han utholdt sine lidelser, bundet til trestammen, som til et levende kors, så vet man ikke stedet der graven hans er. Vi har bevis for hans død og kjenner også navnet på hans bøddel, Oguz Bey, sjef i Ceanguiri, men siden vi ikke har opplysninger om hans grav. kan vi la oss friste av tanke på at han gjenoppsto.

Andre av de arresterte den 24. april, som for eksempel de to medlemmene av Parlamentet, den deputerte fra Konstantinopel, Krikor Zohrab, og den fra Erzerum, Vartkes Serungulian, nådde fram til den syriske ørken, til Urfa og deretter til Alep. Om dem forteller Roessler, den tyske konsulen i Alep, i et brev til den tyske ambassadøren Wangenheim: «Zohrab og Vartkes efendi befinner seg i Alep og er del av en konvoi på vei til Diarbekir. Det betyr den visse død for dem: Zohrab har hjerteproblemer, kona til Vartkes har nettopp født.» Om forbrytelsene som ble begått da besteforeldrene mine var barn fikk jeg ikke vite så mye om fra de overlevendes vitnesbyrd, som fra mordernes skryt. Hvilken forskjell på skyheten til dem som dør og hovmodet til dem som dreper... På den måten vet vi at de ble flenget opp med bajonetter, hjernen til Vartkes ble splintret med geværskudd, mens hodet til Zohrab ble knust med steiner. Deretter ble kroppene deres lemlestet og forlatt. Hvis noen ville ha gitt seg i kast med å begrave de tallrike døde fra disse dagene, ville han ikke ha klart å kjenne dem igjen fra alle restene av lemlestedde kropper.

Men verden går framover. Stedet der Daniel Varujan ble drept, heter Tuna. Før han ble hentet sammen med de andre, sa dikteren: «Pass på sønnen min, som er nyfødt. Han skal døpes Varujan.»

-- Vi skal hevne ham, og de andre, sa Armen Garo, og så rett på Şavarş Misakian. -- Nettopp derfor skal dere ikke rører konene og barna deres. Vi er ikke likplyndrere og dreper heller ikke kvinner.

De satt i første krets.

-- Armen har rett, sa Şavarş Misakian. -- Følg eksempelet til general Dro.

Den gangen var Dro ennå ikke general. Han var bare tjueen år i februar 1905, da massakrene som varte i tre dager startet i Baku. Noen tusen armenere var blitt drept av tatarbander. Og fyrst Nakaşidze, tsarens guvernør, hadde på tross av advarsler og deretter fortvilte skrik fra den armenske befolkningen, ikke gjort noe for å beskytte den, men tvert om, han hadde forsynt angriperne med våpen. Sentralkomiteen i Den revolusjonære armenske føderasjonen meddelte da generalguvernør Nakaşidze at partiet hadde dømt ham til døden. Den unge Drastamat Kanayan, som vi alt har møtt under navnet general Dro, fikk i oppdrag å utføre dommen.

På dagen som var bestemt ventet Dro på guvernørens følge i en trang gate, der hvor kosakkrytterne ikke kunne være rundt den fyrstelige kalesjevogna. Bomben

var plassert i en liten veske og dekket med drueklaser. Men da Dro så at fyrsten var i følge med kona, nølte Dro og lot så være, han nøyde seg bare med å se på at de dro forbi. Han ventet til det ble kveld. På vei tilbake var det bare fyrsten som satt i vogna. Da konvoien kom opp på siden av ham, kastet Dro ranselen opp i vogna og løp sin vei. Eksplosjonen var forferdelig. Sammen med Nakaşidze ble da flere av rytterne i guvernørens garde tilintetgjort. Dro utnyttet panikken og klarte og bli borte, og noen kamerater førte ham samme natt over på den andre siden av den tyrkiske grensa. Der han ble værende i ni år, til krigen begynte.

-- Men den gangen kunne ikke Dro forestille seg hva som skulle skje, sa Arşavir Şiraghian.

Ingen kunne ha forestilt seg det. Armenernes ledere hadde hjulpet ungtyrkerne å komme til makten, og hadde regnet med at de ville gjøre en slutt på grusomhetene til den blodige sultanen Abdul Hamid. Vartkes efendi, den framtidige deputerte fra Erzurum, hadde under kontrarevolusjonen gjemt Halil Bey i sitt eget hjem, den samme Halil Bey som seinere skulle gi ordre til at han skulle drepes. Og en bitter skjebnens ironi, hvis Dro hadde regnet at en kvinne ikke hadde noe med å betale for ektemannens synder, skulle Stalin tretti år seinere, i Omsk, bestemme at Dros kone skulle drepes sammen med en av sønnene deres, for å betale for mannens gjerninger.

-- I Trabizonda, sa Mizak Torlakian, -- ble noen hundre kvinner sammen med barna sine og med eldre som ikke kunne gå, ført om bord på flåter og tauet ut på havet. Kvinnene ble glade, i all sin ulykke, da de fikk vite at de skulle reise sjøveien en stund, for dermed slapp de en byrde i tillegg. Men dagen etter kom flåtene tomme tilbake til land. Kvinnene var blitt druknet i havet. Det samme skjedde i Unieh, i Ordu, i Tripoli, i Kerasonda og i Rize. Fra min landsby, Ghiuşana, var det ikke en eneste kvinne som ble med konvoiene helt til Meskene, til Rakka, til Ras-ul-Ain eller Deir-ez-Zor, noe som betyr at de alle sammen døde underveis, av sult, kule eller kniv.

-- I provinsen Kharput, sa Solomon Tehlirian, -- i juni, ble alle de framstående myrdet, deretter ble mennene hentet fra byer og landsbyer. Konvoiene ble satt sammen bare av kvinner, gamle og barn. I Arabkir ble kvinnene ført ombord i prammer og så druknet. De armenske barna fra det tyske barnehjemmet ble druknet i sjøen ved siden av. Kvinnene i Mesne, som gikk mot Urfa, ble drept på veien og

likene deres ble kastet i elva. På veien mellom Sivas og Kharput lå likene av kvinner som var mishandlet og massakrert på østbredden av Euftrat i flere måneder i veikanter og slukter. Det var for mange til at de kunne begravnes. Skjelettene deres var fortsatt synlige halvveis ut i 1916. Av omkring to hundre tusen sjeler, som konvoiene hadde bestått av, var det bare en tidel som nådde fram til Ras-ul-Ain og Deir-ez-Zor.

-- De første kvinnene som kom fram til Meskene, Rakka og Deir-ez-Zor, sa Aram Yerkanian, -- var kadavrene som fløt i Euftrat. Hele juli måned i 1915 var Euftrat full av lik som var oppsvulmet av vann, av hoder, hender og bein om hverandre. Elvevannet var rødtlig, alt så ut som om døden var blitt født.

Kretsen av de som vitnet utvidet seg.

-- Det er stadig lik i Euftrat, sa Roessler, den tyske konsulen i Alep. -- Likene er bundet sammen på samme måte, to og to og rygg mot rygg. Det viser at det ikke er tale om tilfeldige drap, men en overordnet plan for utryddelse, som myndighetene har lagd. Likene flyter nedover, stadig flere av dem. Særlig kvinner og barn.

-- Over seks hundre armenere, sa Holstein, den tyske konsulen i Mosul, -- særlig kvinner og barn som er jagd fra Diarbekir, ble drept mens de ble transportert på elva Tigris. Flåtene kom tomme i går til Mosul. I noen dager nå har det flytt menneskelig og kroppsdeler i elva. Andre konvoier er på vei og antakelig venter det dem samme skjebne.

-- Gjennom Alep, sa Guys, den tidligere franske konsulen, -- har det fra mai kommet konvoier på tusenvis av personer. Etter et opphold på to-tre dager på steder som er gjort i stand for dem, disse ulykkelige, de fleste av dem kvinner og barn, får de ordre om å gå mot Idlib, Mâna, Rakka, Deir-ez-Zor, Ras-ul-Ain, mot Mesopotamias ørkener, steder som etter alles overbevisning skal bli deres graver.

-- Tusenvis av enker, armenerinner fra provinsen Van, sa Jackson, den amerikanske konsulen i Alep, -- uten å ha følge av en eneste voksen mann, nærmer seg Alep halvnakne og i forkommen tilstand. Disse, i likhet med de andre ti-tjue gruppene som har gått forbi, er konvoier som består av fem hundre til tre tusen personer, og de har med seg barn som er i ufattelig tilstand av nød.

Og igjen Roessler:

-- Når det gjelder armenerne i Kharput har jeg fått rapporter om at i en landsby sør for byen ble mennene skilt fra kvinnene. Mennene ble slaktet ned og etterlatt på hver side av veien der kvinnene var nødt til å gå forbi.

-- Man skulle tro, sa Aram Andonian, han som hadde samlet vitnesbyrdene fra de overlevende, -- at de mange hundre barna på barnehjemmet i Deir-ez-Zor aldri har eksistert.

Først mot slutten og mot veis ende trodde myndighetene at de hadde funnet løsningen på et problem som til da hadde virket uløselig: Hvordan drepe uten at det ble spor etter de døde kroppene. Ikke fordi det ville ha fått dem til å føle seg skyldige på noen måte, men fordi de hundretusenvise av oppdelte kroppar, med hud som var svartnet på knoklene, som fløt på vannet eller lå i sluktene, i tillegg til det at dette synet gjorde konvoiene som fulgte etter deprimerte og forberedte dem på døden, også imidlertid hindret trafikken på vei og jernbane, gjorde lufta gul og tung av stanken av død, førte til protester fra araberne som ikke lenger kunne bruke ellevannet som drikkevann og førte med seg pest. For å overkomme alle disse manglene må drapet på barna i Deir-ez-Zor ha vært den perfekte forbrytelse.

De foreldreløse, som var hentet i Meskene og de andre stedene der det var etablert flyktingeleire, ble ført ut i ørkenen mot Deir-ez-Zor. Tenk dere en konvoi med hundrevis av vansirete barn, kledd i filler, som snubler seg fram gjennom ørkenens brennende hete eller isnende kulde. Med skuldrene dekket av blødende sår som vrimler av mark, drevet bakfra av ryttere som slår dem med pisk eller stakk. De døde eller lidende ble kastet i kjerrene som fulgte konvoien. Stedet de greide å nå fram til heter Abuhahar. Bare tre hundre barn klarte å stå på beina, resten, som var enda flere, ble kjørt i kjerrer. Ved foten av fjellene i utkanten av ørkenen stanset soldatene konvoien og kjerrene ble tømt ut på marka. Soldatene omringet stedet og ventet på at det skulle bli kveld. Og så snart det mørknet kom ørkenens fugler. Tiltrukket av lukta av blod, deretter av hverandre og så av støyen fra fugleskrikene og lyden av kjøtt revet fra knokler -- slik kom ørkenens gribber og kråker og kastet seg over kroppene som selv om de fortsatt var levende, ikke hadde krefter til å forsvare seg. Fuglene siktet først og fremst på øyne, kinn og lepper, som var mer fristende jo tynnere kroppene var. I to dager kom flokkene av fugler ned over denne flådde ørkenen ved foten av fjellene, og barna ble overlatt til de svarte og stålskarpe nebbene og klørne. Fortellinga ble fortalt av forferdede arabiske nomader. Og han

som hadde kommandert soldatene, korporal Rahmeddin, ble forfremmet, og ble uventet raskt kommandant for gendarmeriet i Rakka.

De andre foreldreløse som lå syke og utsultet på barnehjemmet i Deir-ez-Zor ble lastet på kjerrer en iskald desemberdag. De døende ble kastet i Eufkrat, elva gikk stor som den pleide på denne årstida og svelget raskt de inntørkede kroppene. Etter tolv timers reise gjennom ørkenen, uten mat og drikke, fant kommandanten for konvoien, som vi vet het Abdullah, men som likte å bli kalt Abdullah paşa, tre forskjellige måter å utrydde barna på. Men fordi han merket en viss nøling i soldatenes blikk, grep han en liten gutt på to år og viste til de andre: «Selv dette spedbarnet,» sa han til dem, «må drepes uten nåde, på samme måte som alle andre dere finner på denne alderen. Det vil komme en dag når han vil reise seg, lete etter dem som myrdet foreldrene hans og vil ønske å få hevn. Dette er den sønnen av en hund som en dag vil prøve å drepe oss!» Og han kastet ham opp i lufta et par ganger, og slo ham rasende mot steinene og knuste ham til han ikke ynket seg mer.

En del av kjerrene ble satt ved siden av hverandre, og de stablet så mange barn det var plass til der, og i midten plasserte de en kjerre med sprengstoff, som da det ble detonert knuste dem og gjorde dem alle om til røk. De som ikke lenger var i stand til å gå, la de utover på bakken, hadde tørt gress som var satt inn med olje over og satte fyr på. Og de andre, som ikke hadde fått plass i kjerrene, drev de mot hulene, der inngangene ble tettet igjen med tre og gress som ble satt fyr på, slik at barna ble kvalt og blåhvite og forkullet likene ble liggende igjen innerst i grottene.

Men selv ikke den mest utspekulerte forbrytelse kan være helt perfekt. En liten jente, som het Ana, gjemte seg i en krok i hulene, der hun på grunn av en sprekke i fjellet fikk litt luft. På den måten overlevde hun, og da ilden hadde brent ut etter en dag og en natt, kom hun ut. Hun flakket rundt noen uker til hun kom til Urfa, der fant hun noen armenske flyktninger og fortalte dem om barnemordene.

Og fra den tredje kretsen høres stemme til Djemal Paşa, marineministeren, som var blitt bekymret over det store antallet lik som fløt i Eufkrat. Og deretter sint fordi veiene til konvoiene kan forstyrre jernbanetrafikken. Da forsto de tyrkiske myndighetene at uansett hvor perfekt systemet for å utrydde armenerne var, hadde det fortsatt en mangel: likene til de døde ble liggende igjen. En mangel som Reşid Paşa, prefekten i Diarbekir, forsøkte å rette på med alt som sto i hans makt.

-- Euftrat har ikke særlig mye å gjøre med vår provins. Likene som flyter i elva kommer antakelig fra provinsene Erzerum og Kharput. De som dør her blir kastet i dype huler, eller oftere dynket med olje og brent. Det er sjelden det er plass nok til å begrave dem.

Vi går tilbake til første krets.

-- Dere har ikke sett stedene der konvoiene ble samlet, sa Hraci Papazian, -- eller rettere sagt, det som var igjen av dem. I Deir-ez-Zor. Tusenvis av telt lagd av filler. Nakne kvinner og barn, så utsultet at magen ikke lenger tålte mat. Graverne kastet døde og døende om hverandre opp i kjerrer, for ikke å kaste bort tida. I kulden om natta la de levende de døde oppå seg for å holde varmen. For mødrene var det beste som kunne hende at en beduin dukket opp og tok barnet for å redde det fra denne gigantiske graven. Lufta var ikke til å puste i på grunn av dysenteri. Hundene gravde med snutene i de dødes oppsprukkede mager. Bare i oktober 1915 kom over førti tusen kvinner gjennom Ras-ul-Ain, bevoktet av soldater og uten en eneste voksen mann med seg. De lidende kvinners korstog. Langs jernbanelinjene var veien overalt strødd med lemleste lik av voldtatte kvinner.

-- Av de en million åttehundreogfemti tusen armenere som bodde i Det ottomanske riket, sa pastor Johannes Lepsius, ble omkring en million firehundre tusen deportert. Av de andre firehundreogfemti tusen, ble omkring tohundre tusen unntatt fra deportasjon, særlig befolkninga i Konstantinopel, Smirna og Alep. Framrykkinga til de russiske troppene reddet livet til de tohundreogfemti tusen andre som flyktet til det russiske Armenia, en del av dem døde der av tyfus eller sult. De andre overlevde, men mistet for alltid fødestedet sitt. Av de omkring halvannen million deporterte armenere kom bare ti prosent fram til Deir-ez-Zor, konvoienes bestemmelsessted. I august 1916 ble de sendt i retning Mosul, men de skulle komme til å dø i ørkenen, druknet i sand eller presset sammen i grotter der døde og døende om hverandre ble satt fyr på.

De tidde. Kretsene hadde trukket seg sammen rundt Armen Garo. Han så på Şahan Natali, på Şavarş Misakian, og så på alle de andre. Han tok fotografiene og ga dem til dem som satt i første krets, hver etter sitt oppdrag.

-- Og likevel, gjentok han trett, -- ikke drep kvinner og barn.

Stedet der de bodde virket midlertidig på de gamle armenerne fra min barndom. Noen ganger virket tida de levde i også midlertidig, bare at tida var vanskeligere å lure. Og nettopp derfor klarte tida, ved å blinke til fra sider i fotoalbum, fra gamle klær eller fra armhuler, til slutt å gjøre dem, en etter en, til noe midlertidig.

Siden stedet derfor ikke var annet enn en konvensjon som de, nå omstendighetene ikke var for aggressive, kunne se bort fra, var mine gamle fascinert av store områder. De snakket som om de på samme tid kunne være på mange steder. Det hjalp dem åpenbart å overleve når det virket som det aller vanskeligste å klare, men det hjalp dem også å dø når det ikke var særlig mer å gjøre.

På dette området hadde imidlertid bestefedrene mine forskjellige holdninger. Bestefar Setrak, mors far, så aldri ut til å kjede seg. Den eldste broren hans, Harutiun, var drept med sverd for øynene på ham og det hadde gitt ham sjansen til å rømme og å komme levende fra det. Ettersom en annen var død for hans skyld, regnet han med at på en måte tilhørte livet han levde ikke ham selv, i alle fall ikke mer enn halvveis, et slags liv på lån. Fordi en annen hadde dødd for at han skulle leve, betalte han tilbake den gjelden ved i sin tur å leve for andre. Han levde for døtrene sine, Elisabeta, moren min, og Maro, som han hadde oppkalt etter søsteren sin, som var begravd i en grav uten jord i Eufrats vann. Han levde for å gi gaver til fattige barn, for å gi guttene i krambua medgift før bryllupet, for å kle de nakne og gi mat til de sultne. Han ga mat til de armenske fangene fra sovjethæren, som var satt i arbeid på regjeringen Antonescus tid. Han fikk ørefiker da legionærene regjerte, fordi han ble tatt for å være jøde, og bare korset han bar rundt halsen reddet ham fra enda større ulykker. Han fikk ørefiker etter at den kommunistiske regjeringen kom til makten, fordi han ble tatt for å være legionær, og denne gangen var korset han bar på brystet til ingen nytte, snarere tvert imot. Men som Forkynneren sier, brød kastet på vannet finner du igjen, og en av de armenske fangene som han hadde forbarmet seg over, kom tilbake som offiser i Den røde armé, slik at kinn røde etter ørefiker og konfiskering av lagrene ble de eneste vonde tingene som skjedde ham, og kommunistene lot ham likevel beholde et av husene og viste ham miskunn ved ikke å sette ham i fengsel, som den utbytteren han ble regnet som. At det ikke var mulig å bevise hvem han hadde utbyttet, det er en annen sak, men kommunistene gikk ikke inn på slike spissfindigheter. For dem var det nok at bestemor gikk i pels, de hadde piano hjemme, reiste på kurbad i Olănești om sommeren, og toppen av alt

var at bestefar om søndagene, på terrassen til Paşa, organiserte fester med spillemenn. Min bestefar Setrak ble nattevakt ved «Brødrene Buzeşti»-gymnaset i Craiova, og han fikk rikelig tid til å tenke over alt dette i de søvnløse nettene. Som det at han våren 1942 fikk beskjed om at han sammen med hele familien, på marskalkens ordre, skulle interneres i leiren i Târgu-Jiu, sammen med andre statsløse nansenflyktninger. Ordren ble trukket tilbake og bestemor tok de tjukke klærne og ullsokkene som hun og de døtrene hadde, ut av koffertene, men hun tok vare på bestefar Setraks i en trekoffert, som etter at han sto på nippet til å bli internert i leir, var blitt innkalt til det militære. Han tok avskjed med familien og reiste til Bucureşti våren 1944, der løpebanen hans som soldat i Den rumenske hær, sammen med de andre rekruttene i det nansenske kompani, varte i nøyaktig tre dager. Hvordan hans fakker som handelsmann fikk plass i militærstøvler og trange spenner i halsen forteller ikke historien oss noe om. Kompaniet fikk to dager med opplæring, og den tredje dagen, da de var forlagt i kasernene ved Gara de Nord, fikk de sin ilddåp ved å se på at jernbanestasjonen rett overfor ble bombet. Med kasernen i kaos, med så kraftige og surrete rekrutter som snarere ville drive handel med militære effekter enn å bruke dem til krig, oppløste det statsløs-rumenske kompaniet av armenere seg av seg selv, og armenerne, som så at ingen lenger ga dem ordre om oppstilling, ble spredd for alle vinder.

Slik at bestefar Setrak, som bare i løpet av få år hadde vært gjennom så forskjellige tilstander, der han etter tur var rik og fattig, fiket opp, tatt for å være jøde, satt i interneringsleir, innrullert og demobilisert, igjen fiket opp, borgerliggjort og avborget, hadde all grunn til å regne denne verdenen for ubegripelig. Og den som trodde at verden var alt annet enn ubegripelig, hadde etter min bestefars mening ikke skjönt noen ting. Og for å bevise hvor absurd verden er, var det endelige beviset hans det nærmeste han hadde for hånden, nemlig hans egen død. Først lot han seg kjøre på av en bil, da han kom fra det gamle markedet, foran Purcicar-brønnen, deretter falt han på hodet ned fra taket av sitt eget hus i Strada Baraţi, nr. 4, mens han prøvde å reparere takrennene. Han klarte det først ved tredje forsøk, da han frøs i hjel vinteren 1985, da kommunistene sparte på gassen, og derfor stanset den i dagevis, og for at de skulle spare mest mulig, nettopp da kulda var på sitt verste.

Siden ikke noe virket med absurd for et menneske som lik en søm i et fôr hadde blitt trukket så mange ganger foran døden, enn å dø fordi den kommunistiske staten sparte på gassen, sovnet bestefar Setrak inn med fred i ansiktet. Han ble gravlagt på den katolske kirkegården i Craiova, ikke fordi han var katolikk, men for at ting skulle fortsette å være ubegripelige.

Bestefar Garabet regnet til gjengjeld med at alle ting i verden betydde noe. Til forskjell fra bestefar Setrak, som i de årene som vanligvis tilbringes på skolen hadde vært på barnehjem og i lære, hadde bestefar Garabet tatt landbruksskolen i Konstantinopel, noe som i begynnelsen av århundret betydde ganske mye. Han kunne mye, var oppfinnsom og nøye, han ville ikke for noe i verden, til stor fortvilelse for bestemor Arşaluis, ha gitt opp vitenskapen til fordel for handelsvirksomhet. Som følge av dette var han som handelsmann, mens bestefar Setrak fra kaffe, oliven, kakao og rosiner la til side mynt etter mynt, var bestefar Garabet alltid fallitt. Eller ville ha vært det, hvis ikke Sahag Şeitaniyan, svogeren hans, hadde forbarmet seg over ham. Men alltid å være fallitt var ikke det eneste yrket hans. Bestefar Garabet var kirketjener, fiolinist, spilte fra bladet, motorsyklist, kalligraf, fotograf, maler, lærer i musikk og armensk, portrettmaler, brodør og spillemann når anledningen bød seg, altså nesten alle yrker du ikke tjener penger på. Men når alt kom til alt gikk det opp i opp for familien min: Bestefar Setrak sparte sammen, bestefar Garabet sløste bort. Kommunismen utjevnet alt: Bestefar Setrak hadde ikke lenger anledning til å spare, og bestefar Garabet hadde ikke lenger noe å sløse bort.

Men siden jordiske ting som kunne måles i penger ikke hadde noe å si for bestefar Garabet, forandret ikke livet hans seg noe særlig da kommunistene kom. Faktisk forandret ikke livet til armenerne i Focşani seg særlig mye sammenliknet med hvordan det hadde vært før. Den som var urmaker forble urmaker. Den som var skomaker forble skomaker. Den som drev kolonialhandel fortsatte å selge kolonialvarer. Klokkeren forble klokker, legen forble lege. Og selvfølgelig tok heller ikke presten av seg prestekjolen i kirken. Men selv om håndverkene forble de samme, led håndverkerne. For mekanismene som urmakerne reparerte gikk fra å være sveitsiske til russiske, lakksko og høye hæler og remmer vek plass for støvler som ble reparert til sålen ble tjukkere enn overlæret. Butikkene med søtsaker ble beholdt, men delikatessene forsvant fra hyllene: *lokum*, *halva* av sesam, *leb-leb*, kakaobokser fra Van Houten, sekkene med kaffe, kandiserte tropiske frukter,

mandler i sjokolade, til gjengjeld kom det deig rullet inn i fett, grove vaffelkjets og altfor tørre kaker der kremen gikk i oppløsning og ble smuler. Bare bitene av kandissukker, når de fikk et streif av lys, bevarte et lite og standhaftig lys av tidligere tiders stråleglans. *Der Dagead Arsean* ble hjulpet av klokkeren *Arşag* med å få på seg prestekjolen, deretter gjemte han kirkens bøker og kostbarheter i gamle krypter. Først etter noen år tok han dem forsiktig fram igjen, en etter en, og helt til slutt tok han ut den mest kostbare gjenstanden, sølvfuglen som fra nebbet sitt dryppet ned i *Dåpens* vann det som var igjen, og som ble fornyet hvert sjuende år, oljen som var velsignet i år 301 av selveste *Gregor Lysbringeren*. Klokkeren var tausere og mer tankefull. *Arşag* klatret opp i tårnet ikke så mye som for å trekke i tauet, men for å snakke med klokka, som svarte ham med taushet av forskjellige dybder, som et orgel der du ikke spiller i pipene, men puster. Og så for å se ut gjennom gluggen mot sør, så smal at du kunne få en flintbørse gjennom den, men høy nok til at du kunne se til utkanten av byen om amerikanerne kom. Gjennom gluggen mot sør var det ikke tegn til amerikanere, til gjengjeld så du gjennom gluggen mot nord russerne komme på veien fra *Tecuci*. Og etter over ti år, mens gluggen mot sør forholdt seg taus, fulgte *Arşag* igjen i gluggen mot nord, nå sammen med andre medlemmer av sognerådet, som han lot se etter tur, med på hvordan de russiske troppene trakk seg tilbake, langs samme vei mot *Tecuci*. Men det var for seint, de røde flaggene hadde slått rot og våpnene deres med sigd og hammer var blitt ett med murpussen, slik at de bare kunne fjernes fra husgavlene sammen med veggen. Som *Sahag Şeitanian* formulerte det så godt, der han lenger enn de andre sto med øyet klistret til gluggen: «For at vi skal bli fri, må ikke de reise og vi bli igjen, men vi må reise og de må bli igjen.» Det var en tåkete morgen etter en natt med mye regn, de russiske soldatene forsvant fort, jorda klebet seg til støvlene deres, slik at de ikke var støv igjen etter dem.

Og legene forble leger, men slik det skjer i enhver krig, etter at de i hopetall hadde begravd utsultede mennesker fulle av sår, skjelvende av tyfus og gråtende over dem som hadde gått foran dem, så greide de nå ikke fødslene. Barn som i en verden som sto på hodet, der sola gikk ned i øst, ble født som allerede gamle.

Slik at min bestefar *Garabet Vosgian* hadde samme avstand til alt som skjedde. Han ville forstå verden og da regnet han den som gjentakende, han lot modellene leve i sitt sted. Han modell for lidelse var munken *Komitas*, som han da

han ble gammel begynte å likne stadig mer på, i den grad at da jeg for første gang så dødsmasken til Komitas, bevart av de mekhitaristiske munkene på den venezianske øya San Lazzaro, skvatt jeg overfor den uvanlige likheten. For bestefaren min var far Komitas trolig ikke bare modell for lidelse, men også modell for galskap.

Han satt ofte helt stille og mumlet for seg selv. Vi visste ikke hva han sa, bestemor lot oss ikke komme nærmere. Disse sidene er forblitt blanke i *Hviskingenes bok*. Andre ganger lukket han seg inn på rommet sitt og sang. Han hadde barytonstemme, som lett steg opp til tenor, akkurat som stemmen til Komitas, som hadde forbløffet Vincent d'Indy, Camille Saint-Saëns og Claude Debussy. Han sang og akkompagnerte seg selv på fiolin, tvang buen mot flere strenger av gangen, så det hørtes ut som en kvartett.

Komitas ble også arrestert den dagen, 24. april 1915, som sine venner dikterne Daniel Varujan, Ruben Sevag og Siamanto. Han forble kledd i sin tunika som arkimandritt, uten hetta som med sin spisse ende symboliserte fjellet Ararat og som ble båret av alle representanter for Den armenske kirke, fra patriark til munk. Hette og frakk hadde han gitt til noe av de trengende som gikk i konvoi. De selv var blitt ført med bil til et sted i nærheten av Ceanguiri. Komitas blandet seg med mengden, forsøkte så godt han kunne å trøste, ba dem om å beholde troen på Gud. Om natta var han aleine og begynte å mumle. Til å begynne med trodde reisefellene hans at han ba, men han ba ikke, han snakket med noen, og hvis denne noen var Gud, da virket ordene, uvanlige for en munk, bebreidende, en slags salmer snudd på hodet. Og en dag så han en kvinne som var i ferd med å føde, men før han kom til, splittet en soldat den oppsvulmede og pulserende magen på kvinnen med sverdet. Lik Andrej Rublov fem århundrer før, overfor tatarenes grusomheter, ble Komitas fra det øyeblikket stum. Han snakket en eneste gang til, de andre trodde til å begynne med at det var spøk, men så forsto de at far Komitas hadde mistet bremsene i sitt sinn. Han stanset på veien og sa til de andre i konvoien: «Ikke skynd dere! La soldatene gå foran oss...». Da så Daniel Varujan ble ført bort for å myrdes, snakket Komitas for aller siste gang. Faktisk snakket han ikke, han sang. Først salmer, «Forbarm deg, Herre!», men med skarp stemme, som om han ventet at Gud skulle be oss om tilgivelse, deretter *Grunk -- Hanen*. Og da han var ferdig begynte han å le. Latterhikstene hans hørtes hele natta, hese og nervøse, som et råttent

stykke tøy som du river opp og river opp og bretter, igjen og igjen. Mange av dem, og de begynte med Daniel Varujan og Siamanto, ble myrdet den gangen. Oguz Bey visste ikke hva han skulle gjøre med arkimandritten Komitas, og sendte ham til slutt tilbake til Konstantinopel. Han hadde forstand på å myrde folk som falt sammen eller forsøkte å flykte, han myrdet folk som ba, tryglet, gråt eller forbannet, men han visste ikke hvordan han skulle drepe en mann som lo.

Og Komitas lo i ett sett, det var en latter som aldri var blitt sett, som tok på ham alle de lidendes tårer, men utfordret morderne: Den latteren viste at i Komitas var det ikke noe igjen å myrde.

Han ble aldri frisk. Vennene hans sendte ham til Paris, til sanatoriet. Han døde tjue år seinere, og latter og gråt sluttet fred i dødsmasken hans. Ansiktet er rolig, slik ansiktet til bestefaren min var, som om døden var en rast, som om du lente deg til brønningen på en kjølede kilde og så framover.

Bestefar Garabet sang *Hanen*, sangen som talte om stedene der han var født, etterpå begynte han ikke å le, men tidde. Jeg vet hva han gjorde, for sporene ble igjen på lerretet, min bestefars hikst besto av farger, han trakk dem utover uten mål, trodde jeg, på lerretet med penselen, rett med en finger dyppet i paletten eller, når hikstene ikke lenger kunne holdes tilbake, trykket han malingtuben rett på lerretet. Svart og oransje dominerte, bestefar prøvde seg omhyggelig fram, det var på den måten han forsøkte å forstå seg selv. I anstrengelsen med å forstå verden hadde bestefar sine metodiske regler for hver eneste ting. Seg selv dekodifiserte han, for eksempel, gjennom farger. Mennesket har sin energetisk lading. Energi betyr framfor alt lys. Lyset er en kombinasjon av farger, du kan ut fra fargespekteret forstå hvor langt borte det kommer fra, hva slags legeme som har sendt det ut, hvilken tid på dagen det er. Det samme gjelder for mennesket, du setter det foran en glasspyramide og ser på det, der er spekteret. Se her er jeg, sa bestefar, og deretter så han på arket som var gjennomfuret av nedklinte farger, tok til og med på det, for ikke bare å se fargen og de smekre linjene, men hvor myk eller skarp tusjen var.

Det var forresten blant de få øyeblikkene hans da han var involvert. Ellers så han på ting tålmodig og nøyaktig. Selv når han spiste, for å forstå matens beskaffenhet, tygget han hver munnfull trettitre ganger, det nødvendige antall tygginger, sa han, for på den ene siden å forstå hver matsorts smak og betydning,

og på den andre siden for å gjøre maten liten nok og beskytte magen. Faktisk var dette punktet som var like langt fra alle andre, like langt også fra ham selv. Å betrakte seg selv med samme nysgjerrighet og ro som en undersøker trærne i hagen eller kronologien i en krig, fra stedet der alt kan sees utenfra, er også en slags galskap. Bare at bestefar, som tydelig var, hadde sin modell for lidelse i far Komitas, men ikke for å imitere ham, men for å speile ham. Mens galskapen til far Komitas var en innvendig galskap, var galskapen til bestefar Garabet en galskap som lå over tingene.

Derfor, sa min bestefar, som regnet med at verden bare fantes for å bli forstått, -- når du lærer deg selv utenat, når du er blitt så forutsigbar at du kan si fram deg selv utenat, som et dikt, med begynnelse og slutt, ja selv med rim, da er det på tide å dø.

Hvis det var slik på veien gjennom denne verden at bestefar Garabet Vosgianian forsto, og bestefar Setrak Melichian ikke forsto, da var det slik at gudfaren min, Sahag Şeitanian, led. Og hvis det for bestefar Garabet var slik at den første forståelse, forståelsen av seg selv, kom fra møtet med kryssende farger, og for min bestefar Setrak var slik at mangelen på forståelse av seg selv kom av møtet med ørefikene han mottok til overmål, så kom lidelsen av seg selv for Sahag Şeitanian av møtet med Yusuf.

YUSUFS FORTELLING. I *Hviskingenes bok* finnes det ikke imaginære personer, ettersom alle har eksistert i denne verdenen, med sted, tid og navn. Det finnes en eneste person som kan virke imaginær gjennom det faktum at hans eksistens gjør *Hviskingenes bok* om til en virkelighet i trinn, som i seg selv blir flere, lik to speil stilt overfor hverandre. Ofte skriver jeg om fortelleren i *Hviskingenes bok*. I min fortelling forteller fortelleren om *Hviskingenes bok*. Og i denne nye boka som fortelles, dukker igjen fortelleren som forteller opp. Han forteller om fortelleren og om hans fortelling. Hvis rekkefølgen hadde blitt snudd og vi hadde kommet til den siste fortelleren, den som ikke har den svakheten at han beskriver seg selv, og gikk fra ham til meg, da ville vi drømme, og deretter drømme i drømmen og så videre. Slik at når ved å skrive om den som skriver, og han i sin tur bøyd over manuskriptet der personen som kalles forfatter finnes og skriver, er vi som i rekke trinn nedover, lik disse lekene av uthult tre, matrusjkaene som den gamle Musaian hadde med fra Sibir, der han hadde gått surr i årene og i mellomtida hadde glemt at sønnen hans, Arachel, allerede var gammel nok til å bli soldat.

Blant alle disse virkelige personene vil dere finne noen navn også i historiebøkene, andre vil dere finne bare i *Hviskingenes bok*. Selv om den, boka, oftest snakker om fortida, er den ikke en historiebok, for i historiebøkene er det framfor alt snakk om seierherrene; den er snarere en samling salmer, for den snakker i særlig grad om de beseirede. Og blant personene i boka er det en som ikke har eksistert og på tross av dette, eller kanskje nettopp derfor, bærer han et navn: Han heter Yusuf. Denne Yusuf var ikke annet enn et lånt navn og finnes bare i *Hviskingenes bok* fordi, selv om han ikke er en del av *Bokas* struktur, er han likevel nøkkelen som åpner rommet som er mest begrått i begynnelsen av det århundret, med nakne vegger, klort opp meg negler, med golvet revet opp og jorda kastet opp i hauger, uten å være jevnet pent ut, slik som skjer med graver lagd i all hast. Og de gravene som er lagd mest i all hast er massegraver.

De levende og de døde tilhører himmene og jorda. Bare de døende tilhører døden fullt og helt. Den går blant dem, den er faktisk øm, å være døende er en tilstand som døden passer på ikke å avslutte for raskt. Det er dens ferskeste havre.

Tilstanden av døende er en innvielse til døden. Fra Mamura til Deir-ez-Zor, over en avstand på trehundre kilometer, gikk et helt folk gjennom de sju sirklene, det vil si innvielsesveien til døden. For enden av var det Sahag Şeitanian møtte Yusuf.

MAMURA. FØRSTE SIRKEL. Veien gikk rett fram, langs jernbanen. Inngangen til første sirkel for konvoiene som hadde samlet armenere fra de mest forskjellige steder, fra europeisk Anatolia, Smirna, Izmid eller Adrianopol, eller fra provinsene i det østlige Anatolia, fra Trabizonda, Erzerum eller Kharput, foregikk til fots. Sett på avstand så de, slik de gikk, tett sammen og med senkede hoder, ut som pilegrimer. Bare at pilegrimer drives av sin tro, ikke av soldater som dytter dem i ryggen med hestemuler eller får de som går ut tilbake i konvoien med piskeslag. Familien til Sahag Şeitanian besto av fem personer, bestemor, foreldrene, han og den minste søsteren. De to andre barna, som var eldre, Simon og Haigui, var i hemmelighet blitt sendt til Konstantinopol. Moren hans, Hermine, var en iherdig kvinne. Hun holdt seg fortsatt godt på beina, holdt armene rundt barna sine og gikk rett fram midt i konvoien, for å beskytte dem mot hestehovene. Og for unngå at de fikk se likene som var revet opp av ravnene i veikanten. De hadde litt penger. Rupen, faren, hadde gjemt dem under skjorta. Med en del av dem hadde de klart å betale en slags billetter, rettere sagt de kjøpte velvilje av stasjonsmesteren i Izmid, og gikk om bord i toget som fulgte linja Eşçişer-Konya-Bizanti-Adana, halve veien til Mamura, der toget stanset på ordre fra hæren, som hadde blokket jernbanelinja. Men at toget ble stanset hadde reddet livet deres, selv om veien over de steinete stiene eller steppen under heten skulle bli utmattende, for krøttervognene som de var blitt stappet inn i var for små, det var nesten slutt på maten, og ingen hadde gitt dem vann. De døde som var blitt liggende igjen i vognene var de som nettopp hadde oppgitt ånden, for alle de som hadde dødd på veien var blitt kastet ut av vognene langs jernbanefyllingene.

På den måten hadde de hatt dobbelt hell. Først fordi de ikke hadde vært nødt til å gå hundrevis av kilometer til fots, og for det andre fordi de måtte gå ut av vognene når de var i ferd med å bli kvalt alle sammen. Men de aller fleste, ikke minst konvoiene fra de vestlige provinsene, hadde ikke hatt denne muligheten. De gikk hele veien til fots, noen av dem, de mest velstående, hadde kunne skaffe seg vogner og muldyr. På grunn av utmattelse, kulde, sult, overfall og nedslakting døde

en halv million av de omkring halvannen million deporterte før de nådde fram til kanten av den første sirkelen. I tillegg kommer de som likevel nådde fram, ikke på egne bein, men ført av vannet i Tigris og Eufrat.

I september begynte nettene å bli kalde uten at heten om dagen ble noe mindre. De ble jagd ut på en stor slette ved siden av jernbanestasjonen i Mamura. Så langt øyet rakk hadde folk reist noen slags telt av hva de nå kunne ha fått tak i, tepper, klær, laken. De fleste hvilte bare på fire pinner og dekket en overflate på tre-fire kvadratmeter med et falmet stykke stoff, som hjalp mot sol og regn, men ikke var noen hjelp mot kulde. Sahag telte så mange improviserte telt at horisonten ikke var synlig. De var med hensikt plassert i utkanten av byen på den andre siden av jernbanelinja, slik at skinnene var en grense som kunne bevoktes nøye og slik at ingen skulle våge seg inn i byen etter brød. De hadde fortsatt litt igjen, de spiste i all hast og forsiktig i skyggen av teltet, for ikke å bli sett av dem omkring.

Av og til nærmet smågrupper seg jernbanelinja, men de ble straks jagd tilbake til leiren. Men til slutt sluttet soldatene å true dem, og lot dem gjøre sitt. For denne gangen var det de som gikk fra telt til telt og hjalp de der inne å bære de døde. Og for at de døde ikke skulle være helt aleine, la de dem ved siden av hverandre, deretter, når det ble for mange av dem, oppå hverandre, slik at døden lagde små koller som omga leiren som vakttårn. Dyrene snøftet av sult og lukta av død, det var særlig muldyra, som var spent for vognene eller bar byltene i kløv, de hadde vist seg å være de mest motstandsdyktige, hestene var døde enten av tørst eller av at beina ble revet opp på fjellstiene. Hundene holdt seg unna, de følte samme sult og villskap i menneskenes øyne, de ventet tålmodige sammen med ravnflokkene på at det skulle bli kveld.

De sov tett inntil hverandre for å holde varmen. Om dagen kledde de av seg, knyttet sammen klærne og hengte dem opp. De var blitt enige med to unge, nygifte fra Konya om å dele vogna deres, og mennene skjøv bakfra etter tur for å hjelpe muldyret. En kvinne tilbød seg å sy sammen lakenene så de skulle tåle vindkastene bedre. Hun var sammen med forloveden sin, de skulle ha giftet seg, men bryllupsgjestene var døde på veien. Mor til Sahag hadde to boller som hun samlet regnvann i. Når det var slutt på vannet, tørket de seg om munnen med filler som de la utover om natt for at de skulle bli fuktige av doggen.

Når teltene spredte seg for langt utover og truet med å velte over jernbanelinja, og tallet på lik ble for høyt så lufta ble tung av lukta av død, red soldatene inn gjennom teltene og drev noen tusen mennesker ut på veien igjen. Teltene raste sammen under hestehovene, folk ble skjøvet mot utkanten med piskeslag. Når de ikke rakk å pakke tingene sine raskt nok i bylter eller ta ned teltene, tente rytterne på takene av tørre stoffer for å få fart på dem.

Deres tur kom i slutten av oktober. Til neste rast hadde de omkring fem timers marsj for et friskt menneske, men de trengte nesten to dager.

ISLAHIYE. ANDRE SIRKEL. Veien gikk over Amanus-fjellene, langs kammen, deretter ned mot Islahiye ved siden av en elv. Da de kom fram til andre sirkel kom også den første snøen. Mange var kledd i tynnslitte filler og bare støv blandet med svette gjorde klærne tjukkere og holdt dem varme. De lot teppet ligge på muldyret og hele veien gikk de innsvøpt i laken. De ga avkall på vogna, som ikke fikk plass på de trange stiene, og mennene tok så mye de orket på skuldrene. Da det ble litt varmere, rev de et laken i strimler og bandt mellom seg, så de ikke skulle skli ned i de dype dalene. Det var en ryddig vei over fjellet, og den fortsatte å være det også etter at konvoien hadde gått forbi, for de svake som falt overende, ble dyttet med stokkeslag ned i avgrunnene. Den gamle ble båret av muldyret, noe som hjalp henne å holde ut, til forskjell fra mange andre som døde av utmattelse, eller falt sammen døende, styrtet utfor stupene og slo seg mot klippene. Da de kom fram til slettene, ble konvoien møtt av en flokk med noen titalls bevæpnede kurdere. Som på et tegn sto soldatene på stedet hvil og lot den forsvarsløse konvoien komme videre. Folk stanset og så skremt på rytterne som kastet seg mot dem og viftet med flintbørser og sverd. Plataet var smalt, bak dem var fjellene, på hver side dype daler, og foran rytterne. Scenen kjenner vi fra hundrevis av vitnesbyrd. Forlatte konvoier uten forsvar, for en stor del kvinner og barn, som spredte seg utover slettene, hver og en prøvde å redde seg unna uten å vite at straks de kom bort fra mengden ble de et enda sikrere offer for rytterne som var innstilt på plyndring og nedslakting, enten de var forbrytere som var satt fri fra tyrkiske fengsler og gitt våpen nettopp med dette for øyet, eller kurdere, tsjetsjener eller beduiner. De dukket sjelden opp uventet, som oftest hadde de fått beskjed om konvoienes rute og tid, og soldatene hadde ordre om å trekke seg unna og la dem gjøre det de skulle. Noen ganger for å plyndre og ta

med de unge kvinnene, andre ganger, noe som ofte skjedde, for å slakte ned til siste mann. Det fantes ingen regler, du kunne bli drept fordi du hadde penger eller smykker på deg, eller fordi du ikke hadde noe å gi dem. Det beste var å krype sammen eller legge deg flat, og late som du var død. Hvis du hadde hellet med deg og ikke ble trampet ned av hestehovene, kunne du slippe unna helt til rytterne gikk lei av å jage etter bevegelige mål, eller det begynte å skumre, og da dro de unna mens de hylte og holdt kvinnene som sprellet fast i salgjordene. De etterlot seg en slette med lik der de fortsatt levende menneskene fortumlet og sakte reiste seg opp.

Forloveden til kvinnen som de var blitt venner med var også blitt drept. Rundt halsen hadde han et kjede som var helt verdiløst, men skinte, som en rytter hadde ønsket seg og ikke brydde seg om å ta på annen måte enn ved å hogge hodet av ham. De ble nødt til å la ham ligge igjen der, som offer for ville dyr.

Mens de slepte de sårede med seg kom de først mot daggry til leiren i Islahiye. Ved hver side av inngangen til leiren var det to hauger med lik, særlig barn. De satte opp teltene. Det var nesten slutt på maten. Om morgenen pløyde soldatene gjennom leiren og kastet brød på måfå over teltene. Folk styrtet til, mange fikk tak i samme bit og sloss om den. Mot middagstider ble det ro i leiren, folk trakk seg inn under teltene og våket over dem som lå for døden.

Soldatene holdt seg et stykke unna, for den tunge lukta av død var ikke søt, men skarp, og bar bud om at dysenterien spredde seg. Leirkommandanten kalte sammen kraftige menn og ga dem ordre om å samle sammen de døde. Siden sult og dysenteri disse høstmånedene i leiren i Islahiye hadde etterlatt seg over seksti tusen ofre, ga kommandanten beskjed om at de døde skulle bli liggende i utkanten av leiren i to-tre dager før de skulle begraves. For utsatt for vær og vind tørket de døde og ble tynnere, og tok mindre plass. På den måten rommet massegravene flere.

Så satte de teltene nærmere hverandre, slik at røverne, ikke minst beduinene fra landsbyene omkring, ikke skulle ha plass til å komme mellom dem. De var ikke redde for hverandre, for ingen av de deporterte stjal penger eller gull fra hverandre, siden de ikke hadde noe de kunne bruke det til. Og det som noen hadde kunnet trakte etter, mel, sukker eller tørket kjøtt, var forlengst borte. Ved foten av murene eller mellom jernbanefyllingene lette dyrene etter gresstuser. De som var forkrøplet

innvendig av dysenteri lå sammenkrøpet og ventet på døden. De andre tygde langsomt på de opprevne brødbitene som var kastet i full fart fra hesteryggen.

Det skjedde noe mirakuløst og forferdelig på samme tid: Det kom snø. De skyndte seg ut av teltene med åpne håndflater, de hadde fortsatt så mye liv i seg at fnuggene smeltet i håndflaten og de slikket i seg dråpene fra fingrene. Deretter, da de så at snøen ble tettere, ventet de på at den skulle samle seg på bakken og slikket den opp derfra, sammen med hunder og muldyr. Sahag mettet seg mer enn de andre, for han hadde lagt merke til at snø la seg tjukkere og varte lenger særlig på de dødes panner, som var kaldere enn jorda.

Men sammen med snøen kom forferdelig kulde som gjorde jorda stiv, fikk laknene som teltene var snurpet sammen av til å bli skjærende folder, gjorde lufta klarere, stanset myldringen av mennesker og dyr, og dunstene falt som dogg på bakken. Folk holdt seg tettere inntil hverandre, fra flere telt søkte de sammen i det største, og der hvor noen klarte å tenne et bål, av noen stivfrosne fliser, klynget de seg sammen, selv om de ikke klarte annet enn å se på en døende flamme på avstand.

Og de døende var så tynne av sult og brent av kulde at når de ble slept mellom teltene etter hender eller føtter, knakk armer eller ankler i to som tørre kvister.

Da snøen smeltet ble konvoiene satt i gang igjen. Himmelen ble våt og regnet satte inn. Veiene ble sølete. De bandt lakenremsene rundt føttene, for ellers ville de nakne fotsålene klistret seg til jorda og de ville ikke lenger ha hatt krefter til å trekke dem opp av gjørma. Under det lette regnet som visket ut enhver kontur varte den nye veien nesten en uke. De kunne ikke telle de døde, for på denne tåkete veien der ingen så annet enn den blå dampen fra egen ånde, var de som falt så innsatt med regn at kroppene deres var like bløt og klebrig som den leirete søla. De ble tråkket på at de som kom bak og kjøttet på dem ble blandet til en svart leire og dekket av veienes søle. Og regnet stanset ikke engang da de kom fram.

BAB. DEN TREDJE SIRKELEN. Sletta med svarte telt strakte seg ut som en remse noen kilometer fra byen, nettopp for at de deporterte ikke skulle komme inn i den. På grunn av det leirete jordsmonnet begynte slapset å lage dammer, alt ble til søledammer.

De rakk ikke å telle de døde som var blitt igjen langs veien, for de maktet ikke å holde rede på dem som nå døde inne i de deportertes leir. Mennene, så mange av dem som var igjen, hadde delt seg i to grupper. Noen tok seg av å bære de døde ut av leiren og å grave massegraver. De døde var tyngre å bære i tredje sirkel, for de var tørre som løs jord og knoklene var lette av kulda, så de trakk vann og svulmet opp, og blodårene som ble fuktige sprakk, så de ble røde som rått kjøtt. Oppsvulmet og vanskelig å bøye tok det større plass og gravene, i tillegg til at jorda var klebrig, måtte gjøres bredere.

Den andre gruppa av menn gikk rundt på jordene, og kom ikke nærmere byen enn søppeldyngene og utkanten av fattistrøkene, på leting etter mat, som stort sett besto av døde dyr. Noen som fortsatt var spreke, kastet stein på ravnene eller jaktet på hundene som streifet rundt leiren, og som etter at det var blitt mørkt, skrapte opp gravene som var kastet igjen i full fart, for å finne kjøtt som ikke var råtnet.

Så utbrøt tyfusepidemien. Den rammet først barna. Den dekket kinnene deres med røde flekker som på grunn av de elendige forholdene snart ble til blødende sår, der blod og febersvette blandet seg. Så tok den mødrene deres, som ikke klarte å la være å klemme de febersyke barna i armene. Bare vinterkulda hindret pesten i å spre seg til alle. Men kulda gjorde det også slik at de som var blitt syke, ikke hadde noe håp. Av frykt for sykdommen holdt soldatene seg på avstand, og bare sjelden, og uten å stige ned av hestene, bega de seg inn mellom teltene, for i full fart å kaste ut litt brød på måfå i sluddet. Ingen tenkte mer på å tørke av søla, de heldige som fikk tak i en brødbit løp av gårde for å dele den med de andre i teltet sitt, eller krøp sammen med hodet på brystet, klemte brødbiten og stappet den i seg uten å tygge, for at ikke noen andre skulle kaste seg over dem og ta den.

Av og til våget særlig kvinnene, som ble ute av seg av medynk med de døende barne, seg fram til utkanten av byen for å be om mat eller finne bedre ly og et reinere laken. De ble jagd vekk med steiner eller stokkeslag, når de ikke rett og slett ble skutt.

Kvinnen de hadde reist i følge med, var blitt syk. Hun lå sammenkrøket og de kunne ikke gjøre annet enn å legge alle laken og tepper de hadde, over henne. En dag kom mannen i familien Şeitanian tilbake med en drept ravn, som han hadde tatt da den sammen med flokken fløy rundt likhaugene. Mannen hadde et villt glimt i blikket, de innsunkne kinnene var dekket av tuster av krusete hår, klærne var bare

filler, og for at vinden ikke skulle ta tak i dem, hadde han bundet dem med en snor som var tvunnet mange ganger rundt livet, fra brystet ned til beltet. I stedet for støvler hadde han på seg to remser av flettet lerret, og til helene hadde han festet trestykker. Det gjorde at han gikk ujevnt og haltende, og løftet av og til helene når han gikk over terskler. For å jakte måtte han ikke løpe, og ville heller ikke ha hatt krefter til det, de døde skulle bare bæres, og når det gjaldt hunder og ravner, så var de tunge av maten som leiren forsynte dem med i overflod, så det var nok å kaste en treffsikker stein, og deretter knuse hodet på dem med den samme steinen. Eller vri halsen raskt over. Noe som Rupen Şeitanian også hadde gjort, hodet på fuglen var snudd i unaturlig stilling. Da hun så den slik, klemte Hermine barna inn mot brystet og hvisket hest: «*Ur es, Asdvadz?* Hvor er du, Herre?». «Gud ligger for døden, kvinne,» svarte mannen. «Se, englene hans er døde.» Og han slengte den svarte fuglen inn i midten av teltet.

Med store vansker klarte de å tenne et kvelende bål av fuktige fliser og stekte den flådde fuglen. Men det hjalp ikke den syke kvinnen, den sammenkrøkte magen tålte ikke mat. Hun kastet opp det eneste stykket som hun hadde klart å svelge, klarte ikke å holde opp med brekningene, og døde kvalt rett etterpå, «Det er den svarte engelens tegn,» mumlet Hermine. «Det er et annet tegn og enda mer forbannet,» sa Rupen, «hvis Gud dreper til og med de svarte englene.» Og han så på den blygrå himmelen, på den sølet bakken, mot regnet og dampen fra leiren som i en grådig og drepende flokk forente himmel og jord. De løftet kvinnen opp på muldyret, så hun hang ned på hver side som en kløv, og Rupen tok henne med til utkanten av leiren, der likene svulmet opp og mistet form, ble som gelé. Men før det kledde de av henne og delte klærne mellom Shags lillesøster, for å beskytte henne mot kulda, og den unge kvinnen fra Konya, for at ikke beduinene som så henne halvnaken, skulle overfalle henne.

Uansett hvordan de lokale innbyggerne passet på, ved å jage vekk de deporterte som lik hunder gikk rundt og lusket, med det som de fant for hånda og ropte «*Ermeni! Ermeni!*» for at andre også skulle komme og kaste flere steiner på de skapningene som nølende nærmet seg med åpne armer, altså uansett hvordan de passet på, så spredde tyfusen seg også til byen. Da samlet araberne krigerne sine og gikk til angrep på leiren til de deporterte, pløyde gjennom dem med hestehovene, drepte med sverdklinge eller kule, jagde dem bort med bredside av sverd eller slag

av klubbe og satte fyr på teltene. Som alle de andre gangene så soldatene likegyldig på, og tok velvillig mot hjelpen som også andre ganger krigerne ga sult, dysenteri og tyfus. Nedslaktingen pågikk hele dagen, og krigerne lovte å komme tilbake hvis ikke de deporterte dagen etter hadde satt seg i bevegelse igjen, hvor de enn ville, men så langt fra husene deres som mulig.

Selv om instruksjonen var at leiren i Bab skulle holdes isolert til våren kom, begynte konvoiene igjen å bevege seg på grunn av misnøyen til de lokale innbyggerne. Det var den 5. januar, faktisk visste de ikke det helt nøyaktig, ingen hadde holdt rede på dagene, og siden det ikke fantes noen tegn som gjorde at noen dager skilte seg ut fra andre, for eksempel at det ble holdt gudstjeneste på søndager, ble bare årstidenes gang lagt merke til, og det med en viss omtrentlighet. Det eneste noe mer nøyaktige regnskapet var det over de døde, som de tyrkiske soldatene førte ved å skjære et snitt med bajonett på stolpen nærmest hvert sted likene ble lagt. Men også dette regnskapet var blitt borte da tyfusen herjet og de døde begynte å bli samlet i kjerrer og kastet rett i gravene.

De hadde prøvd å regne seg fram til når jula kom etter hvor lange nettene var, men siden himmelen alltid var overskyet og blytung, virket nettene lengre enn de var. Og det ble flere døde, for de døde oppga ånden særlig om natta. Men siden de første konvoiene skulle av gårde dagen etter og de ikke kunne vite hvor mange som ville komme fram til veiens ende, bestemte de få prestene, som ikke skilte seg fra de andre enn ved å ha litt lengre skjegg, at denne natta skulle være julenatt.

De som fortsatt hadde en lysstump igjen, tente den. Hermine sa: «La lyset skinne.» Hun brente opp hele lyset, strøk over den varme voksen med fingrene og hadde den utover håndflaten. Hun burde ha spart en bit til påskennatta. «Da,» sa Rupen og surret inn føttene, «er vi døde alle sammen.»

MESKENE. DEN FJERDE SIRKELEN. For at de ikke skulle komme i nærheten av Alep, der det igjen var fare for smitte, av hensyn til den økende fiendtligheten hos de lokale innbyggerne og etter uttrykkelig ordre fra Djemal Paşa om at de deporterte og konvoiene deres skulle holdes unna jernbanen, gikk konvoien utenom den mest tilgjengelige veien gjennom Alep og Sebil, og krysset villere steder gjennom Tefridge og Lale. En velbygd mann ville ha tilbakelagt strekningen fra Bab til Meskene på to dager, men da regner vi med at han ville ha kunnet få søvn og hvile i

karavanseraiene, ville ha kunnet spise seg mett og ville ha hatt med skinnsekker med vann båret av muldyr. Konvoiene som dro fra Bab brukte minst ti dager på den samme strekningen, noen kom til og med fram etter to uker.

Da de gikk ut fra Bab, begynte det igjen å snø. Siden de ikke fulgte hovedveien gjennom Alep, og snøen dekket hele landskapet, tok konvoiene ofte feil av retningen, og etter en del beregning styrte soldatene dem inn på rett vei, ved å dytte dem på den ene siden med hestemulene. Det var heller ikke vanskelig å gå feil, for de som utgjorde konvoiene, selv de mest motstandsdyktige i de første rekkene, som hadde vinden rett mot seg, gikk og så ned. De løftet sjelden blikket, men ikke mot veien -- den holdt de for uendelig -- men mot himmelen, for å se et glimt av lys, et tegn på at snøværet skulle gi seg, eller bare rett og slett et tegn. Mot vinden hadde de hadde tullet seg inn i alle tepper og lakener de hadde igjen og som de festet til kroppen med hyssing. De tjukkeste teppene brukte de til føttene, de tråklet dem sammen til en slags filtstøvler som de fuktet med matolje, hvis det var noe igjen, eller i hullene med petroleum, for at de skulle motstå å bli våte av snøen. Konvoien dro av sted tett sammen, men etter hvert som utmattelsen satte inn, strakte den seg over nesten en kilometer. Soldatene nøyde seg med å dytte dem, og lot være å piske dem, for i stedet for å sette opp farten, falt de som de brukte pisk eller stokk på, ned på knærne. Og dette ble sett på som et tegn på opprør, så disse drepte de, og de sparte på kulene, og slo dem ihjel med stokker mot det myke i skallen. De falt bevisstløse om i snøen, som betydde at de var så godt som døde. Så ga de opp, og lot dem gå videre så mye kreftene orket. De utmattede gikk stadig saktere og havnet til slutt helt i enden av konvoien, det ble stadig vanskeligere for dem å få føttene løs fra snøfonnene, og til slutt ble de stående fast i snøen uten å røre seg, med beina så forfrosne at knærne ikke lenger ville bøye seg. Slik døde de, stående, med armene langs siden, etter hvordan vinden dyttet dem over som tørre, svarte trær. Kjerrene som guvernøren i Alep sendte etter dem, fordi han var bekymret for at det store antallet døde som ble glemt igjen på veien skulle spre pest i byen, fant dem av og til etter noen dager fortsatt stående, med hendene klaprende stivfrosne i vindkastene. Til å begynne med ble graverne redde. Så rev de dem rett og slett løs fra snøen, som trær med råtne røtter, og sa til seg selv at jorda hadde fått nok av døde og hadde bestemt seg for at disse skulle dø stående.

De sov i forlatte karavanseraier, av og til ble de der to dager i strekk, for å hente litt krefter. Sammen med kjerrene sendt etter de døde kom det også fra Alep noen sekker med *bulgur*, en slags rensset korn som ble fordelt med så mye som kunne rommes i håndflatene på to hender som ble holdt sammen. I Tefridge og deretter i Lale så de på lang avstand en mengde store telt, strukket ut på stolper, med blikktak, noen hadde til og med vegger av teglstein, og de gledet seg over å kunne beskytte seg mot kulda. Men de fikk ikke komme nærmere enn noen titalls meter. For at veien til Meskene ikke skulle være belagt med døde, hadde myndighetene bestemt at i provinsen Alep skulle det bygges slike leire der de døende i konvoiene skulle samles. De fikk ikke noe som helst slags stell, de ble bare lagt femten-tjue stykker i hvert telt og etterlatt for å dø. De var i så elendig tilstand at de ikke engang hadde krefter til å snu seg over på siden eller beskytte seg mot svermene av insekter. De døde i stillingen de var blitt lagt i, ofte med åpne øyne, for øyelokkene var for redusert og uttørket til at de kunne dekke det hvite i øyet. Derfor ble leirene bare bevoktet av noen voktere uten pistoler, men bevæpnet med klubber og steiner mot hundene, hyenene og ravnene, uten at de viste noen særlig iver.

Gleden ved å nærme seg slike steder som så ut til å være forberedt blandingen av vind, regn og snø ble erstattet med vantro, og så med redsel når konvoien ble stanset rett ved teltene, men uten at de fikk lov til å komme nærmere. Ved hvert at de to stedene ble konvoien møtt av en tropp soldater, med en funksjonær og en mann i svarte klær i spissen, mannen i svarte klær ble kalt *doktor efendi* av de andre. Han bestemte at alle i konvoien skulle sette seg i rekke, med et skritts avstand mellom så de ikke skulle kunne støtte seg til hverandre. Noen falt overende med det samme, og gjorde dermed oppgaven til *doktor efendi* enklere. For han var ikke kommet for å ta seg av de levende, men de døde. For ikke å risikere at det ble så mange lik på veien, særlig fordi det i Alep var så mange utenlandske konsulater som sto klar til å sende depesjer til de keiserlige europeiske hoff, pekte *doktor efendi* ut de døende, som straks ble samlet opp, ført til teltene og slått dersom livet i dem fortsatt prøvde å motsette seg noe. *Doktor efendi* vurderte hver eneste en, pekte med fingeren på enhver som hadde utslett, allerede skalv i alle ledd, var uvanlig blek om kinnene og svært innsunkne øyne eller munnvikene dekket av grønn-rødt skum fra gjennomhullede lunger. På hvert av disse stedene med leire for de døende ble konvoien redusert med omtrent en tiendedel. Av de som dro av

gårde fra Bab var det over en tredjedel som aldri nådde fram til Meskene. Mange oppga ånden i de to leirene for de døende, likene til andre ble liggende langs veien, kjøttet gikk i oppløsning sammen med snøen og rant bort i bekker, mens knoklene ble knust sammen med grusen.

I Meskende, grensa til den fjerde sirkelen, møtte konvoiene igjen Euftrat, en bevegelig grav for tusenvis av deporterte. Der elva lagde et kne ovenfor Meskene samlet likene fra nord seg, de som ennå ikke var sunket eller fortært av fiskene. Likene ble trukket inn til bredden med båtshaker. Fordi jorda var stivfryst, og det var for mange lik til at de kunne vente med å gravlegge dem, ble de dynket med petroleum og satt fyr på. Den svarte røyken var synlig fra leiren i Meskene, slik at de deporterte visste hvorfor røyken var tjukk, hvorfor alt var så fuktig at bare ble et kvelende bål, og hva det var som hadde kommet flytende i elva, men likevel gikk de ned til bredden, knelte og drakk grådig av vannet som smakte lut.

Noen reiste telt på nytt, andre slo seg til i forlatte telt. Som hver gang en ny konvoi var kommet, sted tallet på døde, så gikk det tilbake igjen til det vanlige tallet på fem-seks hundre om dagen. Kulda hadde gitt seg, særlig om dagen, men var like bitende om natta. Regn og snø hadde gitt seg og skulle komme stadig mer sjelden etter hvert som de nærmet seg ørkenen. Lufta ble også tørrere, derfor ble pustingene fra de døende mer hvesende.

Leiren ble omhyggelig bevoktet. De få som klarte å slippe forbi vaktene og ble tatt på jordene i retning byen, ble holdt noen timer til halsen i det kalde ellevannet og deretter etterlatt i vindkastene på bredden. Dersom de overlevde, ble de sendt til teltene, der de skalv og snakket i villelse og utåndet litt etter.

Plutselig sank muldyret ned på knærne og nektet å ta til seg vann. Det hadde vært et godt dyr. Rupen strøk det lenge mildt over panna, så slo han det mange ganger med en stein på det samme stedet han hadde kjælt med det. Ungene gråt over det, men de tørket tårene når de merket den søte smaken fra kjøttet, som ikke var trevlete, som på de drepte ravnene, eller bittert, som på likene. Det varte i noen dager og de kom seg litt. De fikk også noen never med *bulghur*. Da de løftet blikket spørrende overfor denne barmhjertige handlingen, fikk de vite grunnen fra Kior Hussein, den samme som straffet de som rømte ved å senke dem ned i iskaldt vann: «De vil ikke at dere skal dø her. Vi har nok ulemper allerede. Jorda er klebrig, og vanskelig å grave i. Dere dør i alle fall. Men kom dere herfra på egne bein ut i

ørkenen. Der er det ingen som må bry seg med dere. Vind og sand vil begrave dere.»

Da skjønnte de at de som fikk en kopp gryn i håndflaten måtte dra videre. De fikk lov til å komme ned til elva og drikke det bitre vannet, som skulle få, lik Jordans vann, smak av menneskelig kjøtt. *Bulghur*-et var en midlertidig legemiddel for innvoller herjet av dysenteri. Og vannet fikk kornene, som var svelget hele, til å svulme opp i magen, så de følte seg smertelig sultne og samtidig mette. For kroppen krevde mer styrke, men magen som hadde trukket seg sammen av mangel på mat, svulmet opp og var klar til å sprengte veggene som var blitt stadig tynnere av å fordøye ingenting.

Sahag var blitt magrere, anklene var bare litt tjukkere enn armene. Moren hans drøyde det som var igjen av de små sekkene med mel og sukker, som var kjøpt på jernbanestasjonen i Konya av noen kramkarer som, siden de visste hvor de skulle og hadde lagt fortvilelsens pris på toppen, hadde krevd tre ganger så mye som de var verdt.

De spiste om kvelden, så de skulle få sove, for som Hermine hadde lagt merke til, sulten er vanskeligere å holde ut om natta, når kroppen er mer opptatt av seg selv. Til å begynne med delte hun med alle, deretter mindre til dem selv og mer til barna. Og i Meskene fikk ikke den gamle noe som helst, hun som en kveld korset seg med store fakker, snudde seg med ansiktet mot veggen og døde sammenkrøpet. Så de kastet henne også opp i kjerra med de døde, om morgenen, og skjøv henne ut i graven. Siden det heller ikke var det noen som sørget for å vaske de døde, våke over dem, folde hendene deres over brystet i kista, var det heller ingen grunn til å legge filler med varmt vann ved leddene for å strekke ut de bøyde armene eller beina. De hadde ingen mulighet til det, og selv om de hadde anstrengt seg for å fukte de dypfryste og tørre senene i leddene, ville de ha vært til ingen nytte, for i massegravene ble ikke likene lagt ett for ett, men snarere kastet om hverandre. «Vi skulle ha beholdt henne til i ettermiddag,» sa Hermine. «Da ville gravene ha vært fulle og vi hadde lagt henne øverst...» Rupen svarte ikke, men nøyde seg bare med å trekke på skuldrene. Han snakket ikke mer, han bare trakk på skuldrene og kvinnen visste ikke om det var hans måte å snakke på eller om det var for å strekke ut den stadig mer bøyde ryggen.

Den gamle hadde valgt det rette øyeblikket å dø på. Dagen etter ble deres hjørne av leiren omringet av soldater og igjen ble de skjøvet av gårde på veien. Etter at muldyret døde ville den gamle uansett ikke ha klart å gå og ville ha blitt slept mot kjerrene med de døende som ble kjørt tilbake til Lale, der det eneste som fantes i overflod var svermene av insekter og tålmodigheten som de døende, liggende utstrakt ved siden av hverandre, hadde fått for å dø.

DIPSI. DEN FEMTE SIRKELEN. Vanligvis ville det bare vært fem timers marsj fra Meskene til Dipsi. Men konvoien trengte mer enn to dager. For første gang møtte skrittene de sanddekte områdene som varslet at ørkenen kom nærmere.

Kjerrene som samlet døde og døende fulgte dem ikke lenger. Av og til ventet graverne som samlet de døde på at vinden skulle feie opp sand og dekke de nakne og svartnede likene. Men de to dagene på veien var rolige. Himmelen hadde klarnet og vinden hadde gitt seg. Likene lå i veikanten, en stor del av dem var revet i stykker av dyr. Blant dem de døende, kvinner og menn som var utmattet av slit, sult eller tørst, barn som ikke forsto hva som skjedde med dem og ventet på døden støttet til steiner eller inntørkede kropp. Dette med at de satt var den siste anstrengelsen for å kjempe mot døden, for ellers, hvis de hadde ligget utstrakt i veikanten, ville sanden ha dekket dem og kvalt dem.

Leiren, som besto av noen tusen telt, lå i en dalsenkning på Eufrats høyre bredd. De som hadde anlagt den slik, hadde antatt at siden den var omgitt av åser, ville den tunge lukta av død og den skarpe lukta av dysenteri og tyfus spre seg mindre. Veien fra Meskene til Dipsi var kortere enn fra Bab til Meskene, derfor hadde guvernøren i Alep på mellomstasjonene ikke anlagt steder for de døende, som eufemistisk var døpt *Hastahane*, altså sykehus. På grunn av den utmattede tilstanden som konvoiene nådde fram i, etter de to dagene med sandete vei og deretter smale fjellstier, ble til gjengjeld hele leiren i Dipsi kalt *Hastahane*. Og den fortjente navnet, for i de månedene den tjente som konsentrasjonsleir, døde over tretti tusen mennesker her.

Det såkalte sykehuset manglet fullstendig medisiner og hadde ingen andre hjelpere enn de armenske legene som var deportert og hadde overlevd, som ikke kunne annet enn å sette navn på sykdommen, når den ikke var helt åpenbar, og regne seg fram til dagene fram til døden inntraff. Leiren i Dipsi var et av de dypeste

trinnene i innvielsen til døden, ikke så mye på grunn av det store antallet som oppga ånden her, men heller på grunn av det enda større antallet på dem som skulle oppgi ånden lenger borte, på veien mot Deir-ez-Zor, stedet der dødens sjuende kappe falt.

Det var nå blitt mars. Regnet hadde stanset. Nå og da, mot kveld eller når det grydde av dag, samlet det seg et og annet skydekke. Våren ville ha kommet uten at de deporterte merket det, der de så mindre og mindre rundt seg og nå med frykt, på grunn av lyden fra hestehovene eller flintbørsene og ropene til beduinene. Derfor så de mest ned. Og slik oppdaget de våren. Mot Abuhahar, Hamam, Sebka og Deir-ez-Zor, der det ble færre trær, kom våren uventet, når de gikk rundt gressstustene med tynne og lange strå. Til å begynne med visste de ikke hvordan de skulle spise dem, gummene deres blødde av de skarpe kantene og de ble kvalt av de sterke fibrene. Deretter viste de mest oppvakte og tålmodige dem kunsten å spise gress.

Gresstråene måtte klemmes sammen i hånda, over hadde en litt salt, som gjorde gressballen fuktig. Den kunne ikke spises med en gang, den måtte bløtes i spytt, så mye en kunne få fram i en tørr munn, og måtte holdes slik noen minutter, til den utsultede munnen gjorde den om til en slags deig, som skulle kokes. Når det ikke lenger var mulig å finne gress, rev Rupen opp røttene og vasket dem i Eufrats vann. Han skar dem i små biter, og når de hadde ligget i vann kunne de spises etter noen timer.

Det regnet ikke, men det var overskyet. Nærheten til ørkenen førte til at det dannet seg en slags dis som vindkastene virvlet opp. Det var blitt færre hunder og ulver, til gjengjeld hadde hyenene dukket opp. De var vanskeligere å fange, kjapper og mer vant med den tørre ørkenen. Og kadavre etter dem var umulige å finne, for når hyener merker at slutten nærmer seg, forsvinner de i ødemarka de har kommet fra. Tilbake var ravnene, som var vanskelige å treffe, for i den gulhvite disen var det ikke mulig å se forskjell på dem og tom luft, som ingen fugler fløy gjennom, ikke engang hvite og svarte engler kunne man se forskjell på.

Siden gresset var blitt mer sparsomt på grunn av miasmene, og også på grunn av hestene til de tyrkiske soldatene, som beitet rundt leiren, bestemte Hermine og Rupen seg, etter opprivende overveielser, for å la Sahag slutte seg til kurerene.

Bestefedrene mine, Garabet Vosganian og Setrak Melichian, sang ikke sanger om deportasjonen når de var for seg selv. Heller ikke noen av de andre

gamle armenerne fra min barndom. Diktene vi leste da vi var barn og møttes, sangene vi lyttet til minnet framfor alt om fedayeenerne som hadde kjempet i fjellene, og ikke om nedslaktninger og deportasjoner. Konvoiene gikk taust ned trinnene til dødens innvielse. Kanskje fordi den indre lidelsen var for stor til at noe klarte å trenge seg ut. Kanskje fordi de ikke trodde at noe kom til å finnes etterpå.

Men om ikke noe klarte å trenge seg ut, så skrev de deporterte for seg selv. Manuskriptene som er igjen fra de sju dødens sirklers rom ble skrevet på deportasjonens veier, over alt der en kunne finne et trestykke, en milepel, en trestamme med myk bark, en murvegg. Lenge, til regnet hadde vasket dem bort og vinden hadde hvasket dem ut, ble de stående skrevet eller gravd ut i tre og stein, armenske ord og bokstaver. De som dro forbi lot dem som kom etter få beskjed. Og disse, dersom det fortsatt var plass, la til sine egne ord. I deportasjonsleirene gikk det papirark rundt som menneskene ga hverandre. De var ikke undertegnet, av frykt for represalier, og heller ikke datert. Det var ikke nødvendig. Virkeligheten, med unntak av snøen som smeltet til slaps og søle som ble til omflakkende støv, var uforanderlig.

Nyhetene beskrev virkeligheten i hver eneste av dødens sirkler. De som formidlet disse nyhetene var kurerene. De ble valgt ut blant guttungene, som var kvikkere og hadde mulighet til å snike seg fram uten å bli sett. Og for at de skulle ha krefter til å komme raskt fram, fikk de med seg niste. Noen kom ikke tilbake, enten fordi de ble innlemmet i konvoier som var kommet lengre, og dermed fikk kortere vei til døden, eller fordi de ble drept på veien. Derfor var kurerene alltid frivillige og valgt blant foreldreløse, for få foreldre valgte å skille seg fra barna sine på denne måten. Den som avgjorde het Krikor Ankut i denne enden av konvoiene. Den som var ansvarlig i den andre enden, i Deir-ez-Zor, var Levon Şaşian, helt til han ble drept, etter tortur det ikke var mulig å forestille seg.

Krikor Ankut målte gutten opp og ned, dyttet til ham, slo ham over brystet med håndflaten, men Sahag klarte å finne krefter til å stå fast og falt ikke. Da bestemte mannen at gutten passet. Siden veien til Deir-ez-Zor var omkring seks dagsmarsjer, og kurerene stort sett gikk om natta, mens de om dagen gjemte seg i skortene langs bredden, tok veien fram og tilbake mer enn to uker. Sahag fikk vite navnet på den som i leiren i Rakka skulle skaffe ham niste videre til Deir-ez-Zor. Rupen og Hermine sto et stykke unna og så på, uten å være klar over om det de hadde sagt seg enige i

ville være til nytte eller fortapelse for sønnen. Noen hadde blitt værende utenfor teltet på vakt, en annen hadde hentet en krukke med vann. Hermine vasket omhyggelig ryggen til Sahag, så la gutten seg med ansiktet ned og armene til siden. Krikor Ankut dyppet fjæra i blekkhuset og skrev sakte, på guttens hud, og dekket ryggen hans ned til halebeinet med store bokstaver, så stilisert som mulig for å forenkle tegnene og bli fortrest mulig ferdig, og for minst mulig å ripe opp gutten som uten å kny holdt ut skrapingen av fjæra. Det at huden satt stramt over knoklene gjorde det lettere. Gutten ble liggende et øyeblikk uten å røre seg, for at malingen skulle tørke. Så blandet de jord i vannkrukka, og lagde et tynt lag søle som de dekket skuldrene med. På den måten, innsmurt med gjørme, var han bare litt skitnere enn han først hadde vært. De spurte om han kunne svømme, gutten svarte at han hadde vokst opp ved bredden av Bosporos. Så viste Krikor ham veien til Deiz-ez-Zor med fingeren i støvet. «Gå om natta. Hold deg langs bredden av Eufrat, ikke gå vekk fra den. Hvis du ikke klarer å stikke unna, kaster du deg ut i vannet og holder ut så lenge du kan der, til malingen er løst opp og vannet vasker den vekk. De må ikke vite hva som står der. Det samme når du kommer tilbake. Framfor alt når du kommer tilbake.»

Hermine tok på vegne av gutten imot nisten. Hun tok unna en neve korn, mel og ris til den minste søsteren, så omfavnet hun ham og han ble borte i natta. De tok ikke farvel med hverandre. De hadde sett så mye død rundt seg og godtok den som en uomgjengelig virkelighet, og hadde forlengst tatt farvel med hverandre.

Sahar gjorde nøyaktig som han hadde fått beskjed om. Han fordelte maten, ventet i tre dager, men gikk ikke innom Rakka, fordi han var redd for at han ikke skulle slippe ut igjen derfra. Da han kom fram til Deir-ez-Zor, fant han fram til Levon Şaşian. Denne tørket av søla og leste beskjeden fra Krikor Ankut, vasket ham igjen, for å skrive andre bokstaver, og hadde så en krukke med søle blandet med aske på skuldrene hans. Da han kom tilbake, ga Krikor Ankut ham først et beger med vann og en neve med *bulghur*. Han fikk kvinnene til å vaske ham, og da han leste ba han om at de skulle være aleine. Men hånda visket han ut skriften på guttens skuldre, omfavnet ham og sa: «Ikke si til noen hva du så i Deir-ez-Zor. De fleste vil ikke tro deg og da vil det ikke være til noen nytte. Og de som likevel vil tro deg, vil ikke ha noen nytte av det. Gå tilbake til foreldrene dine.» Da Hermine så ham, tok hun ham i

armene og gråt, ikke så mye fordi hun var glad over å ha ham hos dem igjen, som av medlidenhet.

Midt i april ble leiren i Dipsi avvirket og de siste konvoiene dro videre langs Euftrat. Leiren ble omgitt av soldater og gendarmer til hest, som red i full fart mellom teltene og slo med klubbe og pisk, veltet teltene og skjøv folk ut mot kanten, der konvoiene ble dannet. Da alle som klarte å holde seg på beina og løpe så fort som hestene, var borte fra teltene, der de måtte etterlate de døende, ble det gitt signal til avreise. Etter en times marsj mot åsene, snudde de seg mot leirsykehuset i Dipsi og så tjukk røyk stige til værs. Teltene var blitt dynket med bensin og satt fyr på. Av fargen og formen på røyken forsto de at sammen med stoffet i teltene brant også menneskekropper, inntørkede eller fortsatt fuktige og døende, om hverandre.

RAKKA, DEN SJETTE SIRKELEN. Veien varte lenger enn en uke. Om dagen var det brennende hett, men nettene var fortsatt usedvanlig kalde. Folk gikk stadig saktere, og skalv. For disse søvngjengeraktige rekkene, som ikke brydde seg om de ridende vokternes gjeting og pisker, var det i det minste ikke lenger noen fare for å bli angrepet av de væpnede bandene, for det var ikke noe igjen å røve. Bare der de rastet kom araberne til, og for småsekker med korn kjøpte de jenter. Konvoien fulgte høyre bredd og kom til slutt fram til Sebka, leiren på den andre siden av elva for Rakka, og derfra kunne de se byen som et vidunderlig og forbudt land. Eufrats vann klarte å stille de deportertes tørst. Men det var stadig færre sjanser til å finne mat. Av og til delte gendarmene ut poser med mat sendt fra utenlandske konsulater eller kristne bosetninger, kastet fra hester i galopp. De ble kastet på måfå, så de fleste ble borte, Folk trakk i posene med mel eller sukker, så innholdet forsvant mellom klorende negler. Annen hjelp, som riskorn eller kikerter, kunne ikke spises fordi tennene manglet. Folk svelget dem hele, men magen kunne ikke fordøye dem, enten fordi den hadde mistet den evnen, eller fordi den på grunn av dysenterien ikke hadde tid til det. Rupen gikk ikke mer på jakt, hundene var blitt stadig færre, og ulvene gikk i flokk. Det var ikke få tilfeller der de hadde kastet seg over dem som lette i søpla og spiste dem. Han gikk sammen med de andre for å samle døde. Han deltok i å grave massegraver, en lettere oppgave, for det var ikke lenger nødvendig å presse spaden i hard eller klebrig jord, det var nok å skuffe unna sanda, som om de flyttet sanddynene fra den ene siden til den andre. Men likevel en tyngre oppgave

når vi tenker på at gravene måtte lages mye dypere, ellers ville gravhaugene bli blåst bort med vindene, flyttet seg bortover som lokk og etterlatt de døde uten dekke.

For enden av massegravene var det ingen som ba. Der ble særlig de nye døde lagt. Fra konvoiene som ble ført til øde steder som var lette å omringe, for å bli slaktet ned, og fra konsentrasjonsleire til død ved skyting, utsulting, drukning i iskaldt vann eller ved å brenne de døende mens de ennå var i live, alle midler som ble brukt for å myrde armenerne på veiene i Anatolia, fra Konstantinopel og helt til Deir-ez-Zor og Mosul, ble siden brukt av nazistene mot jødene. Bare det at i de nazistiske leirene hadde fangene nummer, og denne makabre nummereringen gjorde forbrytelsene mot det jødiske folk enda grusommere. De døde som ble igjen etter utryddelsesaksjonen mot det armenske folk er ikke flere, om man mellom forbrytelser av en slik størrelsesorden kan sammenlikne på denne måten, men de er mer utallige -- uten tall. Navnene vi kjenner er framfor alt bødlenes, guvernører, leirkommandanter, pasjaer, beyer, politimestre og funksjonærer. Ofrene har sjelden navn. Aldri har døden, der den fra sirkel til sirkel la av seg klærne, vært nærmere kjernen, aldri har døden vært mer navnløs.

Det er ennå ikke oppfunnet tradisjoner når det gjelder massegraver. Hvordan grava skal graves, hvordan de døde skal legges, om menn skal ligge nederst, kvinner i midten og barn øverst, hvordan de skal vaskes, hvordan de skal kles, hva slags bønner presten skal framsi og hva slags hvile han skal snakke om på den andre siden, hva slags kors som skal settes over, hvor mange armer dette korset skal ha og hva som skal skrives på det. Ikke noe av dette. Hver massegrav har sine lover, og det eneste fellestrekket for massegraver er hvor raskt de er kommet i stand. Noe som jager vekk tanken på faste vaner, for hastverk har ingen tradisjoner.

Graver får navn og blir pyntet for at de som er gravlagt der ikke skal glemmes helt. Massegravene er lagd for at døde som kastes i dem skal glemmes så fort som mulig. Massegravene er historiens mest skyldige del.

I denne kjernen av navnløs død har vi tegnet sju sirkler, med sentrum i Deir-ez-Zor. I det rommet som dekkes av dem, med den største omkretsen som går gjennom Mamura, Diarbekir og Mosul, døde omkring en million mennesker, omtrent to tredjedeler av alle dem som døde i folkemordet på armenerne. Vi vet at de var der og at av dem som gikk inn i dødens sirkler, av dem som ikke ble islamisert, solgt

som slaver eller gitt til haremer, var det nesten ingen som unnslopp. Hvem som helst kunne dø hvor som helst. I denne verden finnes det ikke noen familie av armenere som ikke har noen som ble borte, som i en strømvirvel, i dødens sirkler. Derfor kan du be ved enhver massegrav med tanken på at der er det noen fra din egen familie.

Rupen visste at han gjorde en god gjerning. Døden var et tilfluktssted for de levendes ydmykende situasjon, og massegravene var et tilfluktssted for de dødes uverdige situasjon. Men det var en grunn til som gjorde at Krikor Ankut sammen med menn som fortsatt hadde krefter hadde bestemt seg for å skynde seg med å ta de døde ut av teltene og å grave massegraver. Noen dager tidligere hadde de hentet ut en død uten ansikt fra et telt der det bodde en stor familie. De så lenge på liket som der kinnene var oppspist, som om rottene hadde bitt i det. Men det fantes ikke gjemmesteder i leiren, slik at det heller ikke fantes rotter. Alle hadde forstått, men de hadde ikke sagt et ord, eller avlagt noe taushetsløfte, de følte at ingen ville kunne fortelle om noe så forferdelig. Når det begynte å bli flere slike tegn, bestemte mennene seg for hver morgen og kveld selv å foreta undersøkelser, slik at ikke noe lik skulle bli liggende særlig lenge i teltene.

Fra Alep var det blitt sendt nye garnisoner til Rakka og Sebka. Soldater og gendarmer holdt seg unna leiren. Leiren var ikke vanskelig å forsvare. Mot nord grenset den mot elvebredden, og det var vanskelig å krysse Eufrat selv for en mann med fulle krefter. Til høyre og venstre strakte slettene seg, der det ikke var mulig å gjemme seg, og mot sør var ørkenen. Og med unntak av de små kurerene var det faktisk få som greide å flykte, blande seg med den brokete menneskemengden på markedene i Rakka og derfra ta motsatt retning av konvoiene, mot Bab og Mamura, eller mot nord, mot Urfa.

Men soldatene vaktet ikke bare menneskene. De vaktet også ville dyr og selv fugler. Frykten for epidemiene som herjet i de deportertes konvoier var stor blant innbyggerne i Rakka og beduinstammene. Derfor hadde guvernøren i Alep lagt ned forbud mot at gravere som ikke tilhørte konvoien skulle nærme seg leiren, og kjerrerne som var sendt inn i leiren ble overlatt til de deporterte. Og til slutt, der hvor de deporterte selv ikke hadde drept hestene for å spise dem, ble de skutt, for at de ikke skulle ta med seg noen av de sykdommene som etter å ha fått herje fritt, var blitt så sterke at det ikke lenger fantes medisin mot dem.

Slik de sto og så mot teltene, mens de pusset støvler, striglet hester eller stelte våpen, så soldatene i sine nye uniformer ut som de var klare til parade. de så ikke ansiktent til de deporterte, enten fordi de var langt unna, eller fordi de når de nærmet seg med for å kaste hjelp til dem, red i vill fart forbi, eller fordi det uansett ikke lenger hadde noe å si.

Følelsene var dessuten gjensidige. For de deporterte hadde soldatene ett og samme ansikt, og for soldatene var fangene helt uten ansikt, ja, helt uten menneskelige trekk, så lenge de hadde ordre om uten nåde å skyte ned alt som forsøkte å komme ut av den sjette sirkelen, menneske, dyr eller fugl.

Mens de deporterte følte seg stadig mer utmattet etter måneder i strekk med slit og sult, var soldatene stadig mer uthvilt, for de deporterte var stadig lettere å passe på og rasteplassene stadig mindre. Og det som gjorde motsetningen enda større var at etter hvert som de deporterte ble stadig mer avkledd og fillete, ble soldatenes uniformer fornyet, de var stadig mer glinsende og hestene deres stadig mer stolte.

Mennene hadde klart å organisere seg slik at de døde ble samlet så fort som mulig. Når en ny konvoi kom fra Abuhahar og Hamam, ble umiddelbart nettverket for innsamling av de døde utvidet. De hadde begynt å arbeide i dødens rytme. Dette hadde imidlertid uheldige følger, før døden merket at den var oppdaget, og økte rytmen. Og på den andre siden fikk det soldatene til å tenke, for de hadde forstått at i leiren i Sebka hadde menneskene begynte å underkaste seg en annen orden enn dødens, og den som har mot til å stille seg opp mot døden kan stille seg opp mot hva som helst i denne verden. Da framskyndet de konvoienes avreise mot Deir-ez-Zor, for å skape uorden. Men leiren i Sabka gjenopprettet arbeidslagene som samlet de døde, de ble framfor alt gjenopprettet av frykt, ikke frykt for døden, men frykt for dem selv.

Denne kraften til å organisere seg, som var så uvanlig for en leir bestående av fillete og nesten døende mennesker, kunne bli tolerert i Sebka, der det bare var noen tusen telt, men denne ville kunne bli farlig i Deir-ez-Zor, midt i den sjuende sirkelen, der tallet på de deporterte løp opp i titusener.

Derfor ga kommandanten en morgen beskjed om at alle menn mellom femten og sytti år skulle samles i kanten av leiren. De skulle settes i arbeid, til å grave. Og de skulle selvfølgelig få mat og drikkevann. De kom ut fra teltene og noen trodde at

siden de skulle settes i arbeid var det slik at det var behov for dem, og at de dermed ville bli spart. Andre kom nølende ut og bare etter å ha blitt truet av funksjonærene som kom ridende etter dem mellom teltene. Og andre, slik som Rupen, kom helt likegyldige. Etter at han var blitt englejeger, uten å bry seg så mye om fargen på dem, bare det trevlete kjøttet under fjærene. var Rupen blitt tom innvendig, han levde bare for å forsvare barna sine. Nettopp derfor, da Sahag ville bli med ham, fordi han antok med at han med sine fjorten år ville bli regnet som mann, stanset Rupen ham og ga ham to ørefiker som overrumplet gutten, men hadde den virkningen at temmet ham.

Men noen insisterte på å gjemme seg. Slik som ektemannen til kvinnen i teltet ved siden av, som de var blitt venner med. Sammen var de ett og nettopp derfor kunne hver av dem,, mannen og kvinnen, ta den andres skikkelse. Ganske høy, med smale hofter og små bryster, hadde kvinnen, kledd i mannsklær, ikke tiltrukket seg oppmerksomheten til soldatene da konvoiene ble dannet og hadde lyktes i å gjemme seg for kvinnerøverne. Og mannen, som var spinkel og med dunløse kinn, med langt hår som en villmann, kledde seg ut som kvinne og ventet med hjertet i halsen på at de skulle kontrollere teltene. Men det skjedde ikke. I det mennene ble stilt opp i rekker og telt, ble det regnet med at fem hundre var et tilfredsstillende antall, slik at de fikk ordre om å gå av gårde.

Uansett var det blitt tynnet ut i mennenes rekker i konvoiene. På vei til Deir-ez-Zor hadde mennene vært mål for de krigerske angrepene. Noen steder, for ikke å gjøre feil, var konvoiene helt fra første stund blitt delt i kvinner og menn, og mennene drept på veien i bakholdsangrep av krigerske bander eller til og med av soldatene som skulle passe på dem. Slik at den største delen av konvoiene besto av kvinner, barn og gamle, og de siste hadde nesten alle satt livet til, fordi de ikke hadde kunnet holde følge med de andre helt til Sebka. Noen konvoier, særlig de som kom vestfra, hadde tilbakelagt over et tusen kilometer hit.

De to ørefikene som var gitt ikke i raseri, men i desperasjon, var det siste minnet Sahag hadde om faren sin, Rupen Şeitanian. Mennene ble ført sørover mot den syriske ørkenen, og skutt. Og døden vendte allmektig tilbake, og spredde seg som en dam av grønn silke over leiren.

Da konvoien med Hermine og de to barna hennes, og de to forelskede, gikk av sted igjen, var våren nesten over. Eufrats vann hadde roet seg og blitt klart. Siden

provinsene langs de to kildene til Euftrat nå var tømt for armenere, var det færre lik i elva, og ingen nye tok plassen til dem som var spist av fisker, svelget av virvler og hektet fast i breddene. Som enhver grav lukket Euftrat seg og ga igjen plass til livet.

Hvis veien fra Meskene til Deir-ez-Zor hadde gått et annet sted, hadde de deporterte trolig forlengst tørstet i hjel, særlig da heten kom. Men elva som så lenge hadde blandet dødens og livets vann bød dem nå på klare bølger. Og slik forble den hele veien til Deir-ez-Zor, der Euftrat overlot konvoiene til sin skjebne og rant videre for å møte Tigris.

DEIR-EZ-ZOR. DEN SISTE SIRKELEN. Konvoien besto snart av skygger. De virket lette i vindkastene, en flokk fallende fugler, ikke en rekke av mennesker.

Fotografiene som ble tatt av utenlandske reisende som klarte å nærme seg konvoiene eller som etterpå fotograferte de som lå maktesløse i veikanten og ventet på å dø, viser oss først og fremst barn på veien til Deir-ez-Zor. Veien til den sjuende sirkelen var et slags barnekorstog. Som hadde samme skjebne som alle ubevæpnede korstog. Barna på disse fotografiene er som skjeletter, med utmagret kropp, med innsunken mage, med ribbein som stikker ut som stålbuer over magens fordypning, med hender og bein tynne som greiner, med uforholdsmessig store hoder, på samme måte som øynene, der øyeeplene stikker ut av øyehulene eller er trukket inn i hodet. Barna ser uttrykksløst framfor seg, uttrykker bare at tankene er borte, de ser ut som om de tilhører et annet rike, de strekker ikke ut hendene, de ber ikke om noenting. I øynene deres er det ikke hat, de har levd for kort til at de skal kunne forstå og fordømme. Heller ikke er det bønn, for de har glemt hva sult er, eller sorg, for de har ikke opplevd barndommens gleder, eller glemsel, for de har ikke minner. I øynene deres er det ingenting. Tomhet, et vindu mot et hinsidige.

Hvis en kvinne falt sammen var også barnet hennes dødsdømt. Som regel ble barnet værende ved morens side, og sammen ventet de på døden. Hermine oppdaget skremt at kinnet på den lille jenta var rødt av tyfus. På grunn av den brennende heten spredde de røde flekkene seg i løpet av kort tid. Hermine gikk videre, klemte jenta om skuldrene og gråt. Sahag ville hjelpe henne, men moren hans slapp ham ikke nærmere, for å holde ham unna sykdommen. Hun rørte heller ikke mer ved ham, hun utforsket ham bare med blikket når han sov, med hjertet i halsen så hun etter tegn på sykdommen. Noen ganger trodde hun skremt at hun

hadde funnet dem. Andre ganger pustet hun lettet ut, det var bare støvflekker som var fuktige av svette og fikk farge som størknet blod. Hun avholdt seg fra å klemme ham når han sov, hun klemte bare jenta, uten å bry seg om at hun selv kunne bli syk, snarere tvert imot, for tanken på å sende henne aleine til andre verden gjorde Hermine redd, hun visste ikke hvordan jenta kunne bli frisk og ba om at de måtte dø sammen.

Veien fra Sebka til Deir-ez-Zor var den lengste og mest skremmende av alle. Nesten hundre kilometer å gå. Siden heten begynte å irritere også soldatene til hest, som døde i salen ved siden av konvoiene som slepte seg med brente fotsåler gjennom sanda, bestemte de at de skulle gå om natta, og om dagen slo de seg ned ved elvebredden, der det kom en litt svalende bris opp fra elva. De få mennene som var igjen lagde en slags telt for å beskytte dem mot den utslettende varmen. Noen ble gale mens de sov, de sprelte og måtte slås ned for å våkne og ikke bli kvalt i søvne. Andre ble gale i våken tilstand og gikk av sted på måfå, men veien ble kort for dem, for de hadde ikke lenger evnen til å vike unna, og falt for kulene.

Det var konvoier uten skygge. Om dagen, når de lå utstrakt på bakken, kastet de ikke skygge, eller, der de fant et lite stykke skygge, tullet de seg inn i den som i et teppe. Skyggene limte seg til kroppen lik svette. Om natta, når de gikk nølende og snublet i steiner eller falt i hullene i veikanten, ble de sine egne skygger. Konvoiene var så avmagret at de ikke lenger hadde krefter til å kaste skygge og trekke den etter seg som en not. Konvoiene uten skygge trengte nesten to uker for å komme fra Sebka til Deir-ez-Zor.

Leiren lå på Eufrats høyre bredd. Denne gangen var det titusenvi av telt. Deir-ez-Zor var det siste senteret mot øst der det fortsatt ble organisert leire. Fra Deir-ez-Zor fantes det ikke noen vei videre i denne verden.

Derfor fikk ikke de deporterte mer å spise. Siden det var sparsomt med vegetasjon, og mennene som hadde kunnet drepe ørkenens dyr som ble tiltrukket av likene, var blitt få, ble sulten uutholdelig. Kroppene var så avmagret at sykdommene spredte seg saktere, for organismen hadde ikke engang krefter nok til å bli smittet av dem. De som var syke av tyfus fikk ikke lenger feber, fordi de ikke produserte antistoffer mer. Overfor sulten hadde de andre sykdommene trukket seg unna, og lot den bite i magene, trekke huden over knoklene og tørke ut nyrene.

Det ble stadig færre hendelser. Etter at leirledelsen oppdaget gruppen rundt Levon Şaşian som ikke bare hadde organisert de levende avisene som ble båret på huden til foreldreløse gutter fra en leir til en annen, men også et system for å skaffe medisiner og mat, og på grunnlag av samme system som i leiren i Sebka, lag som klarte å begrave lik etter hvert som folk døde, altså etter at alt dette ble oppdaget, ble Levon Şaşian tatt ut av leiren og drept på bestialsk måte av leirsjefen Zeki paşa selv. Enhver form for indre organisering i leiren ble undertrykt, og dermed forsvant, etter soldatenes mening, enhver fare for opprør, og leiren henfalt til sløvhet. Hærens frykt for opprør virket kanskje ugrunnet, siden soldatene var velutstyrt, uthvilt så de nesten kjedet seg, og væpnet til tennene, mens de deporterte var stadig mer avmagret, fillete og forvirret i dødens rus. Bare at soldatene, og ikke minst myndighetene i Alep og Deir-ez-Zor, faktisk var redde. Soldatene hadde lært å kjempe mot andre soldater, og våpnene deres var lagd slik at de skulle virke truende overfor fiender som fryktet døden. Ennå var det ikke funnet opp våpen som skremte de som ikke lenger lar seg skremme av noenting. De deporterte var utmattet og martret av sult, og de var ikke klar over at nettopp det at de hadde forsonet seg med tanken på å dø var den skremmende styrken de hadde. Selv om denne styrken i mangel på redsel for døden vokste for hver nye sirkel, var ikke veien gjennom dødens sju sirkler en opprørs vei. Konvoienes vei betydde heller å vente på døden. Døden gikk omkring i leiren og var blitt en av dem, den var et av de første ofrene for sirkelene rundt Deir-ez-Zor.

Og den nådde ut bare som en døv mumling. Det som gjorde stort inntrykk på en tysk reisende, som klarte å se de deporterte i Deir-ez-Zor på nært hold, var ikke de åpenbare tingene, som fotografiene viser i alle sin grusomhet, men en detalj -- på dette grufulle stedet så han ikke noen som gråt. Eller rettere sagt, han så ikke det som vanligvis blir forstått med at et menneske gråter, det vil si at han ikke så tårer.

Men det er ikke sant at folk ikke gråt. De gråt bare på en annen måte. De som fortsatt hadde krefter til å sitte, vogget fram og tilbake, de andre gråt med åpne øyne mot himmelen. Men gråten var en slags stadig ynking med lav stemme, som gjentatt fra tusenvis av brystkasser hørtes ut som et akkompagnement. Gråten var ikke en stripe over kinnene, men en lyd. Siden dette akkompagnementet, der det løp uten ende og tilpasset seg verden rundt, kom til å lyde som susingen av vinden mellom sanddynene eller strømmen av Eufrats vann, stanset ikke gråten et eneste

øyeblikk, ikke før de siste konvoiene i Deir-ez-Zor ble ført ut på slettene der de deporterte ble drept. Denne tørre gråten var også bønn og forbannelse og taushet og vitnesbyrd, og av og til var den også søvn. Mange sov mens de gråt på denne måten, andre døde mens de gråt og gråten vibrerte fortsatt i i brystet som hadde stivnet, som i en orgelpipe. Jeg hørte denne gråten når bestefar Setrak vugget i sjeselongen i hagen eller når bestefar Garabet låste seg inne på rommet sitt og stoppet å spille fiolin.

Til å begynne med irriterte denne ynkende gråten soldatene, særlig fordi den ble gjentatt av vann og vind, slik det at det virket som om den kom fra alle kanter. Så ble de vant til den, akkompagnementet viste seg å være sikrere enn noen skiltvakt, så lenge den fløt jevnt betydde det at det ikke foregikk noe uvanlig. Den ville ha stanset hvis folk hadde funnet noe annet å ta seg til enn å dø og å gråte over sine døde. Den ville stanse, sa soldatene, hvis de deporterte skulle gjøre opprør eller dø alle på en gang. Bortsett fra de som ble gale, noe som oftest endte med en kule i brystet utenfor leiren, gjorde ikke de deporterte opprør. Når det gjaldt å dø, døde de slett ikke så raskt, for det virket som om døden hadde levd så lenge blant de deporterte at den hadde begynt å elske dem. Selv om leirene ble nedlagt etter noen måneder og de deporterte i løpet av den tida nesten alle ble drept, stanset ikke akkompagnementet i Deir-ez-Zor.

Men til da spisset de tyrkiske soldatene ørene og lyttet til denne lyden som skapte seg sitt eget elveleie, større en Eufrats, og de brydde seg ikke så mye om å vokte leiren i Deir-ez-Zor. Mot sør og øst var det ikke nødvendig å holde vakt, for der var ørkenen. Ingen som hadde forsøkt å flykte i den retningen ville hatt noen sjanser til å overleve. Og Eufrat, som løp langs leiren, ga heller ikke noe håp.

En stund var Deir-ez-Zor endepunktet for alle konvoiene, uten at myndighetene hadde bestemt seg for hva som skulle skje videre. Trolig ventet de at konvoiene sakte skulle forsvinne langs disse veiene, slik at Deir-ez-Zor bare skulle bli et slags lasarett, der de som likevel hadde nådd fram så raskt som mulig skulle oppgi ånden, en slags Hastahane, slik som det hadde vært i Tefridje og Lale. På tross av alle muligheter som de fikk i overflod, var det noen hundre tusen deporterte som hadde satt seg i hodet at de skulle leve. Eller snarere hadde de rett og slett glemt å dø. Leiren ble stadig mer overfylt og vanskelig å styre, ikke så mye på grunn av menneskene, men på grunn av det som hang over dem og plaget dem, nemlig

sykdommer og miasmer. Siden myndighetene i Rikets hovedstad ønsket en raks og endelig løsning på det armenske spørsmål, gikk Deir-ez-Zor fra å være en endestasjon til en mellomstasjon. Men det var ikke en stasjon mellom to leire, det var en stasjon mellom to verdener.

Av alle lidelser var sulten den sterkeste, enda sterkere enn sykdommer og smerter. Uten noe kilde til mat, overlatt til tilfeldig næring, fra gress og inntørkede frukter og villhonning til dyreåtsler, gikk leiren i Deir-ez-Zor inn i en hallusinasjon. De utmagrede kroppene gikk mot Euftrat for å drikke vann, med nølende skritt, så satte de seg med ansiktet mot heten, vogget og ynket seg, som om de fikk næring fra lys slik som planter. Noen mistet sansen for alle andre ting og alle andre følelser enn sult, de stakk alt de kom over i munnen, tygde på bark fra trærne, filler innsatt med svettens salte smak eller ekskrementer, som på grunn av sulten var harde og få, slik som geiters. Etter at Levon Şaşian og de som hadde arbeidet med massegraver og prøvd å få de døde gravlagt, var blitt drept, begynte likene igjen å bli liggende i teltene. Igjen dukket det opp lik uten ansikt, uten en hånd eller et bein. De som med noen dagers mellomrom gikk rundt i teltene for å hente de lemleste eller råtnende likene skalv ikke mer. Noen gjorde det faktisk med hensikt, fra å jakte på ravn eller hyener jaktet de på døde. Derfor målte de i teltene dem omhyggelig og overlot ikke sine døde til hvem som helst.

Selv da var det ikke lett. Det var stadig vanskeligere å skille de døde fra de levende. De levende lå i timevis uten å røre seg og ofte sovnet de med åpne øyne, og ble blinde på grunn av heten som brente det hvite i øynene. Og de døde rykket av og til på seg, på grunn av den store forskjellen i temperatur mellom natt og dag, når leddene ble myke av sola eller omvendt, når de trakk seg sammen i nattekulda. Så de hadde begynt å samle dem slik det falt seg, og noen kom tilbake fra gravens rand, der de var blitt vekket av alle som ble kastet oppå hverandre.

Når det ble gitt signal, begynte konvoiene å danne seg igjen. En del ble sendt østover, mot Marat og Suvar. Andre dro vestover, og tok veien mot Damaskus. I begge retninger var det samme slutt. Så snart de var kommet til en slette som fortroppen syntes passet, trakk soldatene seg tilbake, deretter omringet de konvoien og skjøt med flintbørsene fra alle kanter. Når det ikke lenger var noen som sto oppreist, satte de på bajonettene, trakk sablene og red over likene mens de slaktet, slik at det som kula ikke hadde truffet ble fullført med eggen. Konvoiene besto av

mellom tre og fem hundre sjeler. Skjebnen deres var hver gang den samme, med den forskjell at av og til overlot soldatene saken til beduinene, og nøyde seg bare med å inspisere til slutt, for å forvise seg om at saken var vel gjennomført.

Hermine ventet på døden med den lille jenta i armene. Jenta ble stadig rystet av feber, om natta la Hermine seg oppå henne og prøvde å varme henne. Sahag klarte å finne en neve grønne dadler, en gang til og med et granateple som falt fra salen til en soldat. De spiste de bittersøte kjernene ett og ett, holdt det lenge under tunga. I det andre teltet led de to forelskede av sult uten å kunne lete etter mat, for kvinnen lot ikke for noe mannen forlate skjulestedet, av frykt for at soldatene skulle se ham og drepe ham. Det virket som om de fikk næring av hverandre, og siden de var bundet til hverandre, holdt de ut på den måten. Helt til en kveld da kulda kom og de løsnet favntaket og reiste seg. De tok av seg klærne og kvinnen rakte dem til Hermine. «Gi dem til barnet,» sa hun. «Hun skjelver av kulde.» De var nakne begge to. Hermine så forbløffet på dem, ikke fordi de var nakne, noen som i likhet med alt annet som kunne skje med en kropp, ikke var uvanlig i leiren. Men de var usigelig vakre. De hadde et merkelig lys i blikket, håret var blitt glatt og strålte rundt panna, huden var blendende hvit, hoftene hennes var blitt bøyd og brystet rundt, og musklene hans snodde seg rundt knoklene. Lyset samlet seg i store dråper på skuldrene og de kastet ikke skygge. «Vi er kommet for å si farvel,» sa han, men det var som om leppene hans ikke beveget seg. Så tok han kvinnen i hånden og de fjernet seg, silhuettene ble lenge værende i blikket deres, kanskje også på grunn av konturen av lys som kroppene deres hadde fått. De var så lyse og så likegyldige at det var som om de svedde over sanda, og Hermine og Sahag lyttet med ørene på stilker etter lyden av skudd. Men ingenting skjedde, heller ikke etter at det ble helt mørkt, og la seg om leire og voks i kroppene deres. Det eneste som var igjen, var en ubestemmelig duft, som av røyk, av glødende myrra og ambra. «De har unnsloppet,» hvisket Hermine. «Jeg går og henter dem,» sa Sahag. «Den veien er det ørken, de kommer til å dø. Ingen er kommet levende tilbake fra sanda.» Hermine gjorde tegn til ham at han skulle sette seg og gikk bort til ham. «La dem være... De er vakre og uten synd. Jeg tror at Rupen har rett.» Hun snakket om mannen sin i nåtid, som om noen som var reist et annet sted, som ville komme tilbake, selv om Rupen alt da var drept sammen med konvoien av menn fra Sebka. «Rupen har rett. Gud er død. La dem gå videre. Der hvor du så dem aller sist, i utkanten av leiren i

Deir-ez-Zor, er grensene til Edens hage. Det er porten til himmelen, bare to skritt unna. Vi har kommet tilbake til der vi var i begynnelsens begynnelse. Men i mellomtida er verden blitt fullstendig ødelagt. Kanskje de vil begynne verden på nytt og skape en ny Gud.»

Sahag så ut i mørket der skikkelsene til mannen og kvinnen ved siden av hverandre fortsatt flimret for blikket hans en siste gang, og så sloknet. Og plutselig kom det en frisk og skjelvende bris mot guttens panne. Som om sanda var trått til side foran de to, og latt alle slags vakre frukttrær stige opp av jorda. To armer i en stor flod forente seg foran dem: Det var Tigris og Eufrat. Og mannen gikk inn i hagen som ble vannet av disse vannene, forlot sitt folk, sin far og sin mor, og klemte seg inntil sin kvinne og de ble ett kjød.

Men her, blant menneskene, etter hvert som konvoiene med noen hundre mennesker hver gang, ble ført til slettene som var gjort om til rettersteder, mot Suvar eller på veien til Damaskus, så kom det andre konvoier fra vest og ned i dødens siste sirkel. I denne juli måned 1916 forsvant menneskemengden, menneskemengder kom til, og på tross av alt dette fram-og-tilbake forble leiren i Deir-ez-Zor seg selv, som urørlig. Egnen rundt ble fylt opp av knokler. Den siste grense var overskredet. De levende ga seg til de døde, og gjorde begravelsen deres til det siste gjøremål de hadde. De døde ga seg til de levende, holdt dem varme, som klær, i de kalde nettene, og for dem som sulten hadde gjort gale var de nattverd.

Hermine så med flakkende øyne på barnet sitt. Sommerheten, som trakk ut dråper av vannet som fortsatt holdt saltene i kroppen bundet, begynte å drepe mennesker, tørket dem ut. De levende og de døde, som liknet hverandre i urørlighet og i krampetrekninger som av og til kom over dem, begynte nå å likne hverandre også gjennom den mørke, tørre fargen i kinnene.

Etter rytmen som henrettelsene foregikk med, ville konsentrasjonsleiren bli avviklet om høsten samme år. Selv uten henrettelser ville ingen, under de betingelsene som var i fangenskapet i Deir-ez-Zor, ha overlevd fram til vinteren. Denne sommeren døde framfor alt barn. Mange ble liggende igjen i teltene uten å bli begravd, som nakne, sammenkrøkte og svartnede kadavre. Hermine ventet utålmodig på å ble tatt med i en konvoi, med håp om, uten at hun visste hvorfor, men av hele sin sjel ønsket hun å komme bort fra dette stedet. Med åpne, urørlige

øyne hvisket barnet av og til: «Jeg er sulten!» Når ynkene hennes ble sammenhengende, klagende når hun pustet ut og fløytende når hun trakk luft inn i brystet, gikk Hermine ut mellom teltene. Hun kom tilbake etter en time med tomme hender. «Du fikk ikke noe, ikke sant?» spurte jenta med matt stemme. Hun ristet på hodet, med tomt blikk. «Du skal heller ikke gi dem noe av meg seinere...» smilte jenta trist. Hermine førte hånda til munnen, så opprørt at hun ikke jagde bort gutten da han kom for å stryke henne over kinnet. Hun så på ham på en helt merkelig måte, så tok hun ham rundt livet. «Kom!» sa hun, med ny stemme. Hun trakk ham ut av teltet, mot kanten av leiren, mot vannet, der araberne vannet dyrene sine. Hun ble stående ved siden av sønnen sin, ved bredden, og ba om at det måtte skje så fort som mulig.

Araberen som nærmet seg, så på dem uten mildhet i blikket, men nysgjerrig, først og fremst på gutten. Siden Hermine og gutten snakket tyrkisk, kunne de ha gjort seg forstått med de felles ordene som Muhammed hadde etterlatt seg der troen hans hadde spredd seg. Men det var ikke nødvendig, for de visste godt hva det var snakk om. Denne situasjonen hadde gjentatt seg tusenvis av ganger langs konvoienes veier eller i utkanten av leirene. Og for at alt skulle være klart, slapp Hermine Sahags hånd og skjøv ham et skritt fram, mens hun beholdt den andre hånda på skulderen hans, for at han ikke skulle stikke av og løpe tilbake igjen. Selv om han var avkrefftet, virket ikke Sahag som om han hadde fått sykdommen, og i stedet for å nikke, tok araberen fram en liten melpose og rakte tilk kvinnen. Hun tok den med begge hender, og da, da han merket at grepet var løsnet, ville Sahag rømme. Men araberen tok ham om livet og halsen og kastet ham over hesten som en kløv. Han hoppet opp bak ham, slapp fra seg et rop og fjernet seg i galopp. Hermine ble stående lenge naglet til stedet. Hun stakk hånda i posen og tok ut en neve mel som hun stakk i munnen, og kvelte ethvert skrik.

En stund lå gutten i et annet slags telt, mye større, pyntet med tepper og med uforståelige inskripsjoner på veggene, der det bodde folk med hest og bjeffende språk, som så likegyldig på ham, men kom med mat til ham, tørket svetten av pannen hans og skiftet sengetøy. Da han var kommet såpass til hektene at han kunne reise, løftet de ham opp på hesten og trengte dypt inn i de tørre områdene, der det eneste tidsfordrivet, når de ikke lå i bakhold for karavanene, var å passe bålet om natta, der kamelfettet freste, og om dagen å lete etter vann. Sahag husket

ikke nøyaktig fra disse dagene annet enn mennenes klagende bønner og den hvite drakta han fikk, en drakt som den skarpe smerten til det martrede organet etterlot seg blodstriper på, uten å skjønne hvorfor denne nye og mannlige smerten førte til smil og tilfredshet i de andres ansikter. Sammen med den hvite og blodige drakta fikk han nytt navn, Yusuf, uten at noen spurte ham om hva det gamle var. Men det var til nytte for ham, da de mye seinere lette etter ham helt opp til Urfa og Diarbekir, uten å vite hvem de skulle spørre etter.

Yusuf ble en dyktig unggutt. Han lærte å holde kameler i grime og vanne dem. Han lærte å ri, vendte seg til tørket mat og lærte hva tålmodighet var, foran de sanddekte områdene. Han fikk mannsklær, han hadde sin egen hest, den eneste han nå kunne snakke armensk med, og han bøyd seg sammen med de andre mot soloppgang og solnedgang, mumlet noe som hørtes ut som en bønn. Han kunne ha blitt værende en god ørkenridder, med en kropp som alt var herdet av dødens sirkler, med lange vipper som beskyttet øynene mot sand, med mørkladent ansikt rede til å stå imot vindens herjinger, og med svart, krøllete hår, et godt vern mot hete. Det at han ikke kunne arabisk var en fordel. Ingen plaget ham med spørsmål og han behøvde ikke fortelle om seg selv. Han behøvde ikke be til en profet som han hadde blødd for da han viste seg for ham, han beholdt for seg selv den andre som hadde vist seg blødende for ham.

Han ville ha kunnet bli en god rytter i disse egnene og en dag kommet til å bli leder for stammen sin. Om vinteren ville han ha reist ned mot breddene av Rødehavet, til i nærheten av Medina, og i det minste én gang i livet, helt til Mekka, så ville han ha reist oppover igjen, over Jerusalem og Damaskus, helt til de stedene han kjente så godt og enda lenger, mot fjellene, til Ras-ul-Ain og Mosul. Men Yusuf fortsatte å holde seg for seg selv og de andre, som var fornøyd med at han var flink og hendig, lot ham være i fred og forstyrret ikke de uforståelige samtalene han hadde med hesten sin.

Yusuf levde dette livet i forvirring. Men oppklarelsen kom, slik som det skjer når spørsmålene er nøyaktige, helt plutselig. De hadde nådd helt fram til Mosul. Det hadde vært en fin dag. De hadde solgt geitost og kamelskinn. I teltet var det varmt og stille, det luktet stekt kjøtt, men før de satte seg på putene rundt bålet, telte de opp gullmyntene som de hadde i små pungen. Så beundret kvinnene gavene -- rav, stoffer og smykker. Og det peneste av smykkene holdt sjefen for teltet godt fast i

neven og ga, mens han som en trollmann spredde fingrene, til den yngste av kvinnene sine. Hun festet det rundt halsen og snudde seg lykkelig rundt og danset omkring bålet, til den spisse lyden av dobbeltfløyta og til rytmen av tamburinene. Bålet gnistret og sprakte av fettdråpene, ansiktene skinte og ble forlenget av lyset fra flammene, rytmen fra tamburinene ble forent med klappingen av hender og kvinnen dreide seg rundt, båret av sin ungdom og av det vakre smykket. Og som gutten så, da hun kom i nærheten av ham, og vogget hoftene og ristet med skuldrene så brystene disset rett foran ham. Talismanen som var festet i gullkjedet og båret helt synlig og stolt, husket gutten i forbindelse med den forsiktige bevegelsen til moren som gjemte det under klærne. Ingen la merke til ham da han snek seg ut av teltet. Det eneste han maktet å gjøre, med opprørt sinn, var å løpe som en gal. Han visste ikke hva han rømte fra, han løp til han mistet pusten og falt ned på kne. Og siden han følte at han måtte komme seg ut av kroppen, rive seg løs, begynte han å skrike. Han satte seg i sanda, vogget fram og tilbake og skrek alt han orket. Da skriket døde ut og ga plass til den stille gråten fra Deir-ez-Zor, den tørre gråten, døde Yusuf. Han hadde vært et ulykkelig vesen, fremmed, taus, som flakket omkring på steder han ikke kjente og mellom guder han ikke trodde på. Født av blod og drept av skrik. Ikke slik det skjer når en kropp dreper en annen kropp, ved å klemme den sammen utenfra og innover, Yusuf døde klemt innenfra og utover, av den kroppen han hadde lagt seg utenpå, som en hvit og blodig kjortel.

Avkledd denne nye drakta, med Yusuf falt sammen ved føttene, som et unyttig plagg, kom Sahag tilbake til teltene. Denne gangen var han ikke lenger en sønn av stammen, og kom listende, gjemte seg i mørket, unngikk bålene og teltåpningene. Han gikk til der dyrene sto bundet og tok stille hesten sin i grima. De gikk stille over sanda, hesten fulgte ham uten å merke noen forskjell, lyttet til ham og været ham, for den hadde Yusuf aldri eksistert. Så hørtes galopp, men da var hest og rytter langt unna.

Han tok veien mot vest, i motsatt retning av konvoiene, men dessverre, å reise tilbake fra dødens sirkler, fra Dødens påske til Gjenoppstandelsens påske, betydde ikke samtidig at han reiste tilbake i tid. Tvert imot, når han klatret opp trinnene igjen, ett etter ett, fra det dypet han hadde falt ned i, som ned i en brønn, fant han ikke annet enn sporene etter konvoiene, overlevende som tigde i veikantene, nye og skremmende navn som var gitt av grunnene som mellom

steinene malte knokler, barn av hans folk kledd i posebukser med Yusuf-er som vokste i brystene deres som i reir. Flere ganger ville han snu og reise tilbake til teltet, drepe denne araberens mens hans kvinner og barn så på, og ta tilbake morens talisman. Så tenkte han at det ikke var araberens skyld, den som hadde revet av kjedet rundt morens hals var et annet sted og han ville måtte føre en altfor stor krig for å finne fram til eller drepe alle dem som liknet ham for å være sikker på at morens drapsmann hadde fått sin straff. Araberen hadde vist seg å være hans velgjører og det var ikke hans feil at tidene hadde satt så liten pris på et menneske at beduinen hadde tusket til seg guttens liv for en liten pose mel.

I Ras-ul-Ain møtte Sahag igjen jernbanen han hadde forlatt, da han to år tidligere hadde gått videre mot Mamura med hovent og rødt ansikt på grunn av mangel på luft og vann i kuvognene. Han solgte hesten, og reiste en dag og en natt, sammenkrøpet i et hjørne av en jernbanevogn, til Izmid. Da han var kommet tilbake dit, fant han ikke et eneste tegn som kunne vise ham vei. Og da reiste han en stund med tog og dampbåter som tok ham vestover, helt til Bazargic og så til Silistra.

Mens han var på flukt, lot minnene ham være i fred. Da han endelig slo seg ned i Silistra, ble han lærling hos en handelsmann, deretter åpnet han sin egen butikk. Da han seinere begynte å skulle finne seg en kone, og inntil så skjedde, fordrev tida med jentene som ventet på sjømenn i havna, fikk beduinersløret som han en gang hadde kastet for føttene som et sjal, liv igjen, hvislet som en slange og dro av sted etter sporene til Sahag. Slik at en kveld oppdaget han ansiktet til Yusuf mellom lysene fra gasslampene gjenspeilt i et vindu. Han så skremt på hvordan han danset, til lyden av tamburiner og dobbeltfløyter, hvordan han rev opp den hvite kjortelen, dette plagget til en ørkenens mann, hvordan han holdt lemmet i hånda og gned på det, hoppet rundt med ville øyne, hvordan han roet seg, og det ut mellom fingrene strømmet ikke sæd, men blod. Sahag visste ikke hvordan han skulle bli kvitt gjenferdet som sprutet ham ned med den stygge befruktende sæden, annet enn ved å ta et verktøy og slå i vinduet med det. Yusuf hylte, ansiktet hans sprakk, det ble til tusen ansikter og spredde seg utover i rommet. Da han roet seg, så han seg selv slik han var, med forvridt ansikt, med klærne i uorden og det fortsatt stive og skamferte lemmet i hånda. Han forsto at Yusuf hadde trengt inn i ham og at det ikke var ved å knuse vinduer og dekke til speil at han kunne kjempe mot dette gjennomsiktige ansiktet.

Sahag og Yusuf hatet hverandre, men de visste at de var tvunget til å leve med hverandre. Yusuf holdt de tilfolds kvalene som Sahag var utsatt for, og var nødt til å lide under knefallene hans for en annen frelser og skikkene som var helt upassende for hans egen tro. Men han hevnet seg på dette fremmede folket på den eneste måten han hadde for hånda, nemlig gjennom lemmet som bar tegnet på hans fødsel, og forgiftet sæden hans. Siden han var bundet til denne sæden, som forble evig ufruktbar, som ble sjeldnere og tynnere med årene, ble også Yusuf tynnere. I min barndom var Sahag Şeitani en gammel mann. Derfor ble jeg aldri kjent med Yusuf.

Sahag var splittet i to, og vant til at hver av halvdelene hans lå og lurte på og hatet den andre, ventet på at den andre skulle sovne for å kunne slå til, men fatalt nok sovnet de samtidig og ble bare virkelig delt i drømmene, for de to halvdelene kunne ikke drømme på samme tid, og etter hvert som den andre halvdel ble tynnere og spinklere, samtidig som han og kona hans, Armenuhi, forsonte seg med at de ikke kunne få barn, ble han vant til å hate, og siden han ikke fikk plass til alt hatet i krokene i den halverte sjelen sin, begynte han å hate andre. Først og fremst dem som liknet på Yusuf. Men siden de var ganske få omkring ham og det uforløste hatet hans gnisset som et villdyrs hjørnetenner som må rive og slite, ellers vokser de seg så lange at de trenger gjennom dyrets egen skalle, kastet Sahag hatet sitt over bolsjevikene. Anledningen han ikke hadde kunnet håpe på, kom etter krigen, da til forskjell fra perioden da den eneste kommunisten i Focşani var en fyllick og bråkmaker, som hadde som eneste politiske handling å skjelle ut av alle krefter, med snøvlete tale, dynastiet og kongen på nasjonaldagen 10. mai, helt til myndighetene hadde lært og arresterte ham tidlig om morgenen, før han hadde våknet etter gårsdagens rus, og altså var taus, altså etter krigen ble byen full av kommunister. Sahag pleide å kalle dem grossister, landeveisrøverkommunister. Kommunistene betalte ham tilbake de vakre ordene med sin vanlige gavmildhet, det vil si ved å plyndre butikken hans, deretter, når det ikke var noe igjen å plyndre, ved å konfiskere hele gesjeften. Sahag strålte opp hver eneste gang: «Forsyn dere!» ropte han og fektet med armene og hoppet på ett bein. «Bare å plyndre i vei!» og han kastet boksene med Van Houten-kakao etter dem: «Dere må få med dere disse også!» Eller posene med kaffebønner som revnet og rant ut på fortuet som biller.

Det var han som hadde tanken om å installere en Telefunken-radio i gravmonumentet til Seferian og gikk dit aleine om natta for å høre på Radio Det frie Europa på gravlunden. Sommeren 1958 fulgte han med grådig blick Den røde hærs bataljoner som forsvant bortover veien mot Tecuci, og seinere satt han uten å røre seg i flere timer, og fulgte med på fjernsynet, ikke større enn en av tallerknene til fru Maria rett over gata for oss, den direkte overføringa av begravelsen til Gheorghe Gheorghiu-Dej, uten å gå glipp av en eneste detalj, mens han tygde solsikkefrø, drakk øl og heiet som på stadion. «Russerne bestrålte ham,» sa han, denne gangen uten noen antydning til anklage mot dem. «De ga ham gulsott!»

Og det var også Sahag Şeitania som var den første som ble fascinert av kart. De gamle armenerne var blitt revet opp fra sin barndoms steder, de hadde flyktet, emigrert, krysset ørkener, kontinenter, hav og oseaner, men de hadde aldri egentlig reist. Deres vandring gjennom verden var en del av sorgen deres, ikke av noen nysgjerrighet eller glede. Derfor var de reisende på papir, som skorpioner i en bok,

Kartrullene var som en bit av den virkelige verden, de åpnet en ny dimensjon. På disse kartene sluttet krigene alltid på en annen måte enn i virkeligheten, fedayeenerne fra fjellene knuste hærene, fangene klarte å flykte fra deportasjonsleirene, og krigerne når de var omringet. Amerikanerne gikk i land på Balkan, engelske fallskjermhoppere dekket himmelen, russerne trakk seg tilbake til langt inn i Sibir. Og selvfølgelig strakte Armenia seg fra Kaukasus til Tyrus og Sidon, fra Anatolia til Urmia-sjøen, som på Tigran den stores tid, i det siste århundret før Kristus. Verden var lag på lag av kart, dekket av piler som betydde ilandstigninger, frigjøringer, forvisninger, tilbakeleveringer, mot og triumf. Av alle kart var det minst viktige, og derfor det som ble lagt minst merke til, det underste, det som lå rett på gressbakken, det vil altså si selve virkeligheten.

Nettopp av den grunn hersket andre traktater og krigene hadde endt på en annen måte på kartene hans. Sèvres-traktaten sto ved lag. Møtet i Jalta hadde ikke funnet sted og Stalins blyant med bevisst sløv spiss hadde ikke delt Europa. Sahag Şeinania og de andre armeneren fra min barndom var mest kartenes mennesker, og ikke jordas. Noen ganger var de så utålmodige, med blikkene så fjerne at det var som de ble rullet sammen samtidig med kartene og forsvant fra denne verden.

I *Hviskingenes bok* har hver aroma, hver farge, hver glimt av galskap sin vismann. Veiviseren til de allsidige egnere, kartenes vismann, var Micael Noradunghian. De andre sto rundt ham og så på med store øyne hvordan kontinentene glattet seg ut under hendene hans. Bestefaren min satt forstandig og taus, det var ikke noe annet enn kartene som beviste at bortenfor tidenes kaos fantes det likevel en viss mening. Anton Merizan glemte å spørre mer, og foran kartene, der det var plass til alle, kranget han ikke lenger med Krikor Minasian. Ștefănuță Ibrăileanu, Măgârdici Ceslov, Agop Aslanian, Vrej Papazian, Ovanez Krikorian og alle de andre nærmet seg forsiktig, og lot seg føre til dette nye Bethlehem, der frelsen åpenbarer seg i form av et kart. Sahag Șeitanean så forbløffet på dette underet. Det var de eneste øyeblikkene når han med innvollene i ro sluttet fred med Yusuf.